

**ШУХРАТ
СИРОЖИДИНОВ**

**XV-XVI АСРЛАР
ТАРИХИЙ ВА
ТАЗКИРА-ЭСДАЛИК
АСАРЛАРИДА
АЛИШЕР НАВОИЙ
ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ
ТАЛҚИНИ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
САМАРҚАНД МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ

ШУҲРАТ СИРОЖИДИНОВ

**XV-XVI АСРЛАР ТАРИХИЙ ВА
ТАЗКИРА-ЭСДАЛИК АСАРЛАРИДА
АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИ ВА
ФАОЛИЯТИ ТАЛҚИНИ**

“Зарафшон” нашриёти,
Самарқанд-1997

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ. XV - XVI АСРЛАР ТАРИХИЙ ВА ТАЗКИРА-ЭСДАЛИК АСАРЛАРИДА АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ ТАЛҚИНИ

Самарқанд, "Зарафшон" нашриёти, 1997 й., 100 бет.

Асарда Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига доир илк маълумотлар кўриб чиқилади ва хронологик тартибда мазкур маълумотлар жой олган тарихий ва тазкира-эсдалик типдаги қўлёзма манбалар билан таништирилади.

Рисола Навоий биобиблиографиясини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлиб, илмий ходимлар, тарихчи ва филологлар, кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир

ЎзФА мухбир аъзоси, филология

фанлари доктори, профессор

Ботирхон Валихўжаев

Такризчилар: филология фанлари доктори Р.О.Орзибеков,
филология фанлари доктори М.Қ.Муҳиддинов

© ЎзР ФА Самарқанд бўлими, 1997

КИРИШ

Алишер Навоийнинг замондошлари томонидан ёзилиб, у ҳақда маълумот берувчи асарлар улуғ шоир ва мутафаккир ҳаёти фаолиятини ўрганишда ғоятда катта ўрин тутди. Уларни тадқиқ этиш ва кенг китобхонлар оммасига ҳавола этишда ХХ аср навоийшуносларининг хизмати катта бўлди. Йирик манбашунослар В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс, А.К. Боровков, А.А. Семенов, С.Айний, О.Шарафиддинов, М.Ойбек, А.Саъдий, И.Султон, В.Абдуллаев, А.Мирзоев, А.К.Болдырев, Х.Сулаймон, П. Шамсиев, Н.Маллаев, А.Қаюмов, Б.Ахмедов, А.Рустамов, Б. Валихўжаев, А.Ҳайитметов, С.Ғаниева, Ф.Сулаймонова, М.Ҳақимов, Р.Воҳидов, А.Ўринбоев, М.Ҳасаний, Т.Мирзаев, М. Жўраев каби олимларнинг тадқиқотлари бизгача етиб келган Навоийга оид маълумотларнинг генезиси масалаларини ўрганишда ниҳоят салмоқли бўлди. Айниқса, охириги чорак асрда П.Шамсиев, Б.Ахмедов, А.Болдырев, И.Султон, А.Ўринбоев, М.Ҳасанов ва бошқаларнинг Навоий замондошлари маълумотларини оммалаштириш йўлида олиб борган саъй-ҳаракатлари улуғ мутафаккир ва давлат арбоби ҳаёти қирраларини ўқувчи ўз қобилияти ва идроки даражасида бевосита асл маълумотлардан илғаб олишига йўл очиб берди.¹ Шу билан бирга, Навоий ҳаётини у ёки бу даражада ёритувчи XV асрнинг II

¹ Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий /Тўпловчи П.Шамсиев.-Тошкент,Фан,1966; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ /П.Шамсиев ва М.Фахриддинов тарж.-Тошкент,1948; Б.Ахмедов. Давлатшоҳ Самарқандий.-Тошкент, Фан, 1967; Яна: Хондамир.- Тошкент, Фан,1965; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони /Б.Ахмедов тарж.-Тошкент, Фафур Ғулом,1981; Навоий замондошлари хотирасида /Тўпл. ва нашрга тайёрл.Б.Ахмедов.-Тошкент,1985; А.Болдырев. Навои в рассказах современников.-М.-Л., 1966; И.Султон. Навоийнинг қалб дафтари.-Тошкент, 1969; Письма-автографы Абд ар-рахмана Джами из альбома Навои /Введ.,пер. и указ. А.Уринбаева.-Ташкент,Фан,1982; А.Ўринбоев, М.Ҳасанов, С.Каримова. Навоий замондошлари мактубларида.-Тошкент,1990; М.Ҳасанов,С.Каримова. Навоий даври табobati. Тошкент, Ибн Сино,1991; М.Ҳасаний. Таърихларда Навоий васфи.-Тошкент, 1991; Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоъ/Н. Норкулов тарж.-Тошкент,1970; Ш.Сирожиддинов. Навоий замондошлари эътирофида.-Самарқанд, Зарафшон,1996.

ярми XVI асрнинг бошларида яратилган асарлардаги барча маълумотлар тўлиқ таржима этилган ҳолатда ўқувчилар эътиборига етказилди деб бўлмайди. Масаланинг яна бир томони шундаки, анча маълумотлар Навоий билан боғлиқ тадқиқотларда ҳавола доирасида кўрсатилиб, ўқувчи кўл остида бу маълумот ҳақида етарли тасаввур уйғотадиган манба йўқлигидан тадқиқотчининг иктидорини баҳолашда муайян қийинчилик туғдириб келмоқда. Шу жиҳатлар ҳисобга олиниб, мазкур асарда XV асрнинг II ярми XVI асрнинг I ярмида яратилган тарихий ва тазкира-эсдалик типига асарлардан жой олган Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид маълумотлар махсус кўриб чиқилиши мақсад қилиб қўйилди.

Маълумотлар тавсифида уларнинг иложи борича кенгрок берилишидан мурад, юқорида таъкидланганидек, ўқувчи эътиборига имкон қадар тўлиқроқ ахборот ҳавола этиш эканлигини таъкидлаш ўринлидир.

Тарихий асарлар бўлимида келтирилиши лозим бўлган маълумотлар тавсифи “Навоий замондошлари хотирасида” китобида мукамал ва етарли даражада берилгани учун биз улар устида тўхталмасдан имкон қадар мазкур асарларнинг ҳануз эълон қилинмасдан қолиб кетган ва уларнинг яратилишида Навоийнинг ўрни билан боғлиқ маълумотларга кенгрок ўрин ажратишга ҳаракат қилдикки, улар ҳам мазмун-моҳияти билан Навоий ҳаётининг бир қисмини ёритишга хизмат қилиши шубҳасиз.

I. Тарихий асарларда Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқини

Навоий номи зикр этилган илк асар

Абдураззоқ Самарқандийнинг “**Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн**” тарихий асари 872 (1467-1468)-874 (1469-1470) йиллари орасида ёзиб тугатилган ва 875 (1470) йили муаллиф уни яна давом эттириб, ўша йилнинг сафар ойида (1470, август) рўй берган воқеаларни ҳам қўшган.² Асар икки жилддан иборат бўлиб, биринчи жилди 807 (1405)-832 (1428-1429) йиллар воқеаларини ўз ичига қамраб олган. Иккинчи жилди 833 (1429-1430)-875 (1470) йиллар воқеалари тавсифидан иборат. Иккинчи жилднинг биринчи қисми таниқли шарқшунос олим А. Ўринбоев томонидан таржима қилиниб, нашр этилган.³ Бирок Навоий ҳаёти билан боғлиқ маълумот мавжуд бўлган асарнинг иккинчи қисми ҳозирча чоп этилган эмас. Мазкур асарнинг навоийшунослик учун аҳамиятли томони шундаки, у Алишер Навоий номини тарихда биринчи бор ёзма маълумот тарикасида тақдим этган манба ҳисобланади. Мазкур асар Султон Ҳусайн Бойқарога пешкаш этилгунга қадар Алишер Навоийнинг назаридан ўтганлиги шубҳасиздир. Шу жиҳатдан унда ақс этган Навоий ҳаётига алоқадор маълумотлар тарихий факт сифатида муҳимдир. Маълумотлар қисқача ахборот тарзида келтирилса ҳам улуғ мутафаккир ҳаётини ўрганишда катта аҳамият касб этади. Аввало, Ҳусайн Бойқаронинг тахтга ўтириши воқеалари баёнида Алишернинг ўз дўсти ёнига келганлиги фактига урғу берилишининг ўзи Алишернинг бу даврда салтанатда юксак мақомга эга бўлганлигидан дарак беради. Хусусан, Абдураззоқ Самарқандий шундай ёзади: “Амир Алишер, ки аз қадим ул-айём аби икром ва аждоди изоми ў дар силки умарои кибор интизом доштанд ва дар давлати хонадони Мирзо Умаршайх сурати манқабати кўкалтошӣ ба қа-

² Ўринбоев А. Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳаёти ва тарихнавислик фаолиятига доир//Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Кириш сўз, П. Масъ. муҳ. С.Азимжонова, У.Каримов.-Тошкент: Фан, 1969.-Б.19.

³ Абдураззоқ Самарқандий. “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн”. Юқоридаги нашр.

лаъми эътибор бар лавҳи рӯзгор менигошт, аз таръфи мамлакати Мовароуннаҳр, ки пеш аз ин дар гуруҳи мулозимони афзал ул-уламо вал-муҳаққиқин Хожа Аловиддин Фазлуллоҳ Абу Лайсий ба азми таҳсили улуми диния ва такмили маорифи яқиния буд ва дар он вилоят чанд гоҳ, солу моҳ, саҳару шом анвои фазойил ва камолот иқтисоб намуда ва истифоза аз мажлиси бузургвори файзосор истифода ва аз замири фоиз анвори офтоби дараҳши қутб ул-авлиё Хожа Носириддин Убайдуллоҳ саламаллоҳу ва иқбоҳу мефармуд, расид ва ба давлати дастбӯсу оғуши подшоҳи исломпаноҳ сарафроз гардид ва чун айёми ийди бузурге буд, жаноби аморатмаоб аз фуруғи таъби чун офтоб қасидан “Ҳилолия” назм фармуд ва дар рӯзи ийди дараҳши ҳумоюн гузаронид ва подшоҳи исломпаноҳ дурҳои обдор баҳраманди маҳсус гардонид...”

“...Қадим замонлардан муқаррам боболари ва азим аждодлари улуғ амирлар қаторидан жой олган ва Умаршайх Мирзо хонадони давлати даврида кӯкалтошлик даражаси эътибор қалами билан рӯзгорлари лавҳига ёзиб кўйилган, Мовароуннаҳр вилоятида бир қанча вақт - неча йилу ой, саҳару шом турли фазилатлар ва камолот касб этиб, олимлар ва муҳаққиқлар пешвоси Хожа Аловиддин Фазлуллоҳ Абу Лайсий мулозаматида диний илмлар таҳсили ва яқиний маърифат тақомилида машғул бўлган ва авлиёлар қутби Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг, оллоҳ унга тинчлик берсин, файзли бузургвор мажлисидан файз олиб, офтоб янглиғ мунаввар сийратидан баҳра олган Амир Алишер ул вилоятдан етиб келди ва ҳайит арафасида жаноб амирлик чўққиси (Алишер) офтоб каби равшан таъби ила “Ҳилолия” қасидасини назм этиб, ҳайит куни султонга тақдим этди ва исломпаноҳ подшоҳни оламни яшнатувчи гавҳарлар каби бу “дуру жавоҳир”лари билан баҳраманд этди.⁴

Мазкур иқтибосда келтирилган Навоийнинг Самарқандда Фазлуллоҳ Абу Лайсий қўлида таълим олгани ва Хиротга қайтишда Султон Ҳусайн ҳузурига қасида билан кириб борганлиги ҳақидаги маълумотлар китобхонлар учун янгилик эмас. Чунки, Навоий ҳақидаги тадқиқотлар, бадиаларда бу ҳақда гапирилган. Бироқ тадқиқотчиларимиз ушбу маълумотларни “Матлаи саъдайн”дан эмас, Хондамир асарларидан олишганликларини таъкидлашимиз жоиз. Мирхонднинг (Хондамир давом эттирган) “Равзат ус-сафо” тарихий асари, Хондамирнинг “Хулосат ул-аҳбор” ва “Ҳабиб ус-сияр” асарларидаги Шоҳруҳ Мирзо, Абулқосим Бобур, Абу Саъид Мирзо давридан Ҳусайн Бойқаронинг илк салтанатигача бўлган давр воқеалари асос-эътибори билан

⁴ Бу ва бундан сўнг келтириладиган таржималар муаллиф қаламига мансубдир.

“Матлаи саъдайн”дан олинган. Шу жумладан, Навоий ҳақидаги маълумотлар ҳам баъзи ўзгартиришларни ҳисобга олмаганда, айнан келтирилган. Аммо Абдураззоқ Самарқандий маълумотида икки жиҳат мавжудки, у бошқа тарихий асарларда акс этмаган. Аввало, муаллиф Навоийнинг Самарқандда эканлиги пайтида Хўжа Аҳрор Вали суҳбатларидан баҳраманд бўлганлигини айтиб ўтганки, бу Навоий дунёқараши ва ғоявий фалсафаси ташаккулининг босқичларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. Мазкур факт таниқли олим Ботирхон Валихўжаев томонидан “Хўжа Аҳрор Вали” тадқиқотида келтирилган фикр-мулоҳазаларни тўла-тўқис тасдиқлайди.⁵ Иккинчидан, Абдураззоқ Самарқандий давом этади: “Ва ихтиёру иқтидори амири номдор дар тамоми мулку мамлақати он султони жамфармон аз шарху баён гузашта. Тамоми саранжоми умури изом ба ҳусни тадбиру лутфи тақрири ў муфавваз гашт ва мулаққаб ба “муқарраб ил-ҳазрати султоний” шуд. Чунончи, шарху баёни он солҳон дарози оянда аз масоидати вақт маъмулист, иншооллоху таоло”⁶

(Номдор амирнинг султон мамлақати ва мулкидаги ихтиёр ва қудрати шарху баёндан ўтмишдир. Барча улуг ишлар унинг тадбиркор ҳусни ва мулоҳазакор лутфига топширилди ва “ҳазрат султоннинг яқин кишиси” унвонини олдики, келажакда узок йиллар унинг шарҳи ва муфассал изоҳини қилиш орзудир, иншооллох таоло”)

Бизга маълумки, навоийшуносликда Навоийга “Султоннинг яқин кишиси”(Муқарраби ҳазрати султоний) фахрий унвони Астрободдан келгандан сўнг берилган, деган қарашлар мавжуд эди.⁷ Кейинлар Астрободдан олдин ҳам Навоийга шундай мурожаат қилинганлиги ҳақида ашъвий далиллар эълон қилинди.⁸ Абдураззоқ Самарқандий маълумоти бизга уни янада аниқроқ сана билан белгилаш имкониятини беради, яъни “Матлаи саъдайн”нинг 1470 йил тугатилганлиги ҳам ҳисобга олинса, унвон Алишерга Хусайн Бойқаро иккинчи маротаба Ҳирот тахтини

⁵ Б.Валихўжаев. Хўжа Аҳрори Вали-Самарқанд: Зарафшон, 1993.-Б.115-129.

⁶ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн: Қўлёзма. Ўз ФА ШИ, инв. № 1825, 331^б-вар.

⁷ В.В.Бартольд. Мир Али Шир и политическая жизнь: Сочин. в IX томах.-М.: Наука, ГРВЛ, 1964.-II том. Часть 2.-С.244. Е.Э.Бертельс. Навои и Джами: Избр. труды.-М.: Наука, ГРВЛ, 1965.-С172. И.Султон. Навоийнинг қалб дафтари.- Т.: Ф.Ғу-лом, 1969.-Б.358.

⁸ Письма-автографы Ашъра-рахмана Джами из “Альбома Навои”/ Введ.перевод и указ.А.Уринбаева.-Т.:Фан,1982.-С.23.

эгаллаганида берилган деган хулосага олиб келади. Зеро, Ёдгор Мирзо Ҳирот тахтини эгаллаб олган даврда Ҳусайн Бойқаро лашкарбошилари орасида саросима пайдо бўлиб, кўпчилиги Султон Ҳусайндан юз ўгириб кетади. Шундай оғир вазиятда Навоийнинг Султонга кўрсатган вафодорлиги ва қимматбаҳо маслаҳатлари орқали султонга омад кулиб бокқани ҳақида тарихий маълумотлар мавжуд ва бунга тарихчи аниқ ишора этиб турибди. Афсуски, султон ишларининг барчаси Навоийга топширилганлиги сабаби шарҳини баён этиш орзуси унга насиб этмаган бўлса ҳам Хондамир томонидан унинг нияти амалга оширилиб, Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро томонидан Ёдгор Мирзо устидан қозонилган ғалабадаги ўрни батафсил баён этиб берилди.

Мирхонд, Хондамир ва Навоий

Навоий нигоҳидан ўтган яна бир тарихий асар **”Равзат ус-сафо фи сияр ул-анбиё вал-мулук вал-хулафо.”** (Пайғамбарлар, халифалар ва шоҳларнинг таржимаи ҳолида софлик боғи) асаридир. Муаллифи Муҳаммад ибн Ховандшоҳ (Мирхонд) бўлиб, Навоийнинг ҳомийлиги остида яшаган. Бу асар етти жилддан иборат бўлиб, Ўрта Шарқ ва Осиё тарихига бағишланган. Асар яратилишида Алишер Навоийнинг ўзи раҳбарлик қилган. Бу ҳақда Мирхонднинг невараси Хондамир шундай ёзади: **”Баъд аз он амири хисравнишон хонаро ки дар хонақоҳи Ихлосия ба юмни мақдами шарифаш махсус буд, ба он жаноб арзонӣ дошта, ба таълифу таҳрири Равзат ус-сафо амр фармуданд. Жаноби абуй ба таййиди ҳазрати иззату баракот ва таважжуҳи амири ҳидоят манқабат дар таснифи он нусхаи киромӣ шартӣ жидду ижтиҳод ба жо оварданд ва ба андак рўзгоре шаш дафтари он китобро ки дар ҳафт иқлим шабиҳу назир надорад тамом карданд.”**⁹

”...Хисравнишон амир (Навоий-Ш.С.) Ихлосия¹⁰ хонақосидаги муборак қадами учун ажратилган хос хужрасини ул жанобга (Мирхондга - Ш.С.)

⁹ Гиёсиддин бин Ҳумомиддин (Хондамир). Хулосат ул-ахбор...Кўлёма. Ўз ФАШИ, инв. № 2209. 483^а-варақ.

¹⁰ Кўлёмада негадир Халосия хонақоси номи Ихлосия тарзида кўрсатилган ва бу котибининг аъби билан юз берган бўлиши керак. Зеро, Навоий томонидан “Вақфия”да алоҳида кўрсатилган бу ном билан

...борни тарихчи сифатида Навоийнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини ёритишга қаратган. Асарнинг хотима қисмидаги Навоий васфи эса қўйилган мақсадга жавоб бермаслиги важдан тушириб қолдирилган бўлса керак. Унда "Амир Алишер хислатлари ҳақида бир неча калима" деб номланган бўлим ҳам мавжуд бўлиб, у Хондамир томонидан ёзилган. Унда ҳам Навоийга бўлган юксак эҳтиром сингдирилган сатрларга дуч келамиз. Жумладан, муаллиф шундай ёзади: "Миёмани зеҳни дарроқаш умури дину давлатро мунтазам ва маҳосани таъби наққодаш муҳоми мулку миллатро ба тасмаи эътидоли хулқи руҳпарвар кашид, густариши насими баҳораш ақвоти табииро ҳаёт бахшид ва ҳусни тақрири дилпазираш абвоби оمولу омонӣ ва дарҳои иқболу комронӣ бар рӯи дилҳо кушуда:

Насими хулқат агар бигзарад сӯи бўстон

Ба жои мева ҳама жон бар оваранд ашжор.

Вагар зи нақҳати лутфат шамма ёбад жаҳон

Шавад ба хушӣ ҳамчу кулбаи аттор.

Ба рифъати қадр бениҳоят, шаъну касрати асбоби комронӣ ва вуфури мужиботи давлат ва ҳашмат ахтар мисол омада ва сити насафот ва овозан адолат ва зикри ахлоқу авсофи писандааш монанди насими сабо ба атрофу акноф расида

Гузашта хоки жинонаш ба қадр аз афлок,

Фитода номи бузургаш ба адл дар афвоҳ.

(... Ўткир зеҳни дину давлат ишини тартибга келтирган, танкидий таъбининг зўрлиги мулку миллатнинг муҳим ишларини руҳпарварлик хулқининг тасмасига ўтказган, ундаги баҳор насмининг ёйилиши табиий қувватларни жонлантиради ва унинг дилга ёқувчи сўзлари умид ва омонлик, иқболу комронлик эшикларини кўнгиллар учун очгандир:

Хулқинг шамоли гар эсса бўстон томон,

Дарахтларга жон кириб кетар.

Лутфинг хушбуйидан жаҳон заррача баҳраманд бўлса

Аттор кулбасидек барча ёк хушбӯй бўлади.

Қадри балангликда бениҳоят, иззат-обрӯ, давлату улуғ ишларда омад ва муваффақият юлдуз мисол боши узра чараклаб турибди, адолат-парварлиги овозаси ҳамда намунали ахлоқи ва ёқимли васфи таърифи тонг насими сингари чор-атрофга ёйилган:

Унинг жаннатий тупроғи (яъни осғонаси маъносида)

қадрда фалакдан ҳам ўтгандир, унинг буюк номи адолатда машҳур бўлгандир".

Хондамир Навоийни хайру саховат, илм-маърифат пешвоси,
сифатида хос мақомга эга эканлигини алоҳида таъкидлайди:

**“Остони фархунданишонаш маржаи садришшонони жомеъи
жоҳу жалол ва даргоҳи макрампаноҳаш малжову мулози
хурдабинони ғавомизи фазлу камол...яъни ҳофиси дақойиқи
маонӣ, муқарраби ҳазрати султонӣ**

Он, ки дар фақру ғанӣ гашта ва дар базл далер

Низом уд-давла вад-дин Амир Алишер.

**Покиза тийнате, ки ба тавфиқ таҳзиби ахлоқ ва талаби аъ-
роф ва тазкияи нафси нафис ва тасфияи таъби латиф фоиз
шуда ва аз фунуни улуми ақлий ва нақлий, сунуфи фазоилу
камолоти илмӣ ва амалӣ ба нисобан комили вофир мутахаттӣ
омада**

Гар ташбеҳ ба илм аст ӯ Алист

Дар таносух дуруст Бу Алист.

Ақлаш аз қиёси ақл фузун,

Нақлаш аз мақоми нақл бурун.

(Мазмуни: Унинг саодатли оstonаси улуг мансаблиларнинг бош урадиган
жойи ва фахрли даргоҳи фазлу камол соҳибларига бошпана...ва чор-
атрофдан илму дониш пешволари унинг манзилига ошиққан...яъни амири
кабир султон, ҳазратларининг яқин кишиси,

Улким, бою камбағалга саховатда марддир,

Дину давлату дунё низоми Мир Алишердир

ким, олий тарбия ва латиф таъба покликка эришган, ақлий ва нақлий
илмлар, илмӣ ва амалӣ камолот ва фозилликда олий даражага етган ва
ундан ҳам ўтгандир.

Агар ташбиҳи илмда бўлса, у Алидир,

Замонамизнинг Бу Алисидир.

Унинг ақли қиёсдан ортиқ,

Нақли нақл чегарасидан ўтган.

Муаррих Навоийнинг ижоди, ундаги илоҳий сўз қудрати
жилолари, фусункорлигига офарин айтади: ” Софи тийнате, ки
саҳифи маншуроти фасоҳатосораш конҳин ал-ёқут вал-мар-
жони зевари тожи хурри мақсурот фил-хайём мезебад ва
латоифи манзумоти балоғатшиораш зебу зийнати гушу гарда-
ни дилдорони муҳаллад:

Хомаи ӯ чун гуҳарафшон шавад,

Ҳамаи сухани ӯ лулуи маржон шавад

**Дар кашфи ҳақоиқи авроқи суҳуфи самовӣ тақрири он вофӣ
ва дар табайиуни дақоиқи аҳодиси муъжизосори мустафовой
таҳрири ӯ кофӣ**

Аз ақли ту ҳақоиқи тибён мубаййин аст,

В-аз қавли ту дақоиқи қуръон муфассир аст.

**Аз сафои таъби салимаш оби ҳайвон хижил ва аз равони
зеҳни мустақимаш соҳти кайвон мунфаъл.**

**Ва бе шоиба ва такаллуфу лоф ва қоилаву тасаллуф ва газоф
онҳазрат муттасиф шуд.**

(Соф ниятликим, фасоҳатлик насрлари саҳифалари худди ёкуту маржон-
дек хурри мақсуралар тожига безак ва манзумалари латифлиги дилдор-
ларнинг қулоқ ва бўйинларига мангу зебу зийнат:

Унинг қалами гавҳар сочувчи бўлсин,

Унинг сухани назми маржон шодаси бўлсин.

Самовий китоблар варақлари ҳақиқатларини кашф этишда унинг фикри
ҳақ ва мустафовойларга мансуб муъжизосор ҳадислар аниқлигини белги-
лашда унинг сўзи ҳал қилувчидир.

Сенинг ақлинг ҳақиқат илмини тушунтириб бергувчи,

Сенинг сўзинг қуръон нозикликларини тафсир қилгувчи.

Унинг салим таъбининг софлигидан ҳаёт суви хижил ва мустақим
зеҳнининг равонлигидан олам тузилиши мунфаъл. Такаллуф, лоф ва
ортикча, беасос хушомадсиз ул ҳазратга баҳо берилди.

Хондамир таъриф сўнгида улў амирнинг эл-юрт ободлиги
йўлидаги ишлари ҳақида ҳам қисқача айтиб ўтиб кетади:

**“Мутажаллӣ ба тажаллиёти осмонӣ ва мутаҳаллӣ ба ахлоқи
илоҳӣ ва мавсуф ба авсофи разияи номутаноҳӣ ва муртакиб ба
аъмоли ҳасана ва мужтаниб аз афъоли замима ва он миқдор
бақоъи ниқоъ ва имороти фалакиртифоъ, ки меъмори олин
ҳим-маташ дар атрофи жаҳон, хусусан, мамолики Хуросон аз
мадорису хавоник ва масожид ва дор уш-шифо ва аробит ва
ғайрҳо сохтаву пардохта, ки ҳаргиз ҳеч подшоҳи зушавкату
соҳибҳашмат ба имороти он муваффақ нагашта**

Соҳт иморот басе дар жаҳон

Пай набурд ваҳм ба теъдоди он.

Танг шуд аз вусъати онҳо замин,

З-рифъатишон ғайрати чархи баррин.¹²

(Осмон жисмларининг энг ярқироги, илоҳий хулқнинг ифодаси ва чексиз таърифлар мавсуфи, савоб ишларнинг сабабчиси ва гуноҳ ишларидан ўзини сақловчи шу қадар фалақўпар иморатларким, олийҳиммати меъмори жаҳон атрофида, хусусан, Хуросон мамлакатида мадрасалар, хонақоҳлар, масжидлар, дор уш-шифо, работлар ва бошқа иншоотлар қургани. ҳеч қайси шавкатли подшоҳ бунчалик иморат қурмаган:

Жаҳонни тўлдирди иморатга ул,
Сонни назарга илмади буткул.
Улар кенглигига замин тор келди,
Юксакликда чархни қолдирди.”

Умуман, Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотларнинг асосий кўпчилиги улуғ амир тарбияси остида улгайган машҳур тарихчи олим Хондамир қаламига мансубдир.

Хондамирнинг биринчи муҳим асари “Хулосат ул-ахбор фи ахвол ал-ахёр” (хайрли кишилар аҳволида жаҳон хабарларининг хулосаси) бўлиб, ҳижрий 904-905/1498-1499 йилда Навоий раҳбарлигида олти ой ичида ёзиб тугалланган.¹³ Хондамир мазкур асарида Навоий ҳақида кўпгина маълумотлар берибгина қолмай, яна икки жойда: дебоча ва хотима қисмларида улуғ давлат арбоби ҳақида тўхталиб ўтади. Хусусан, асар дебочасида ўзининг муаррих сифатида шаклланишидаги жараёнда улуғ амир Алишернинг ҳиссасини қуйидагича тасвирлайди: “Бандаи фақир ва зарраи ҳақир Ғиёсиддин Ҳумомиддин ал-мулаққаб ба Хондамир аз мабодии синни рушду тамиз ҳамвора умри азизро ба мутолиаи кутуби тавориху ахбор масруф медошт ва пайваста назар бар сахоифи ҳолати салаф ва латоифу ривоёти халаф мегумошт ва чун фил-жумла вуқуфе бар ахбори авзон аҳли олам даст дод ва андак иттилое бар кайфияти сулуки тавоифи умам иттифоқ уфтод ахёнан дар мажлиси шарифи олимқдоре, ки сипехри гетинавард бо сад ҳазор дида ҳаргез шабиҳи ў софизамире бар санади айёлот мутамаккин надида ва меҳри олами гирд бо онки солҳо гирди жаҳон гардида назири ў соҳибтадбире бар сарири жалолат мушоҳада накарда... фазилатшиоре, ки тавзеҳи ибороти матвияи салафро маҳсанатбаёнаш мутағаммин аст ва талвиҳи ишороти маҳфияи халафро мақолоти муъжизнишонанш мутақаффи

Кони карами кафи ту шиносад хирад, валеқ

Пайдо нашуд ба сони ту гуҳар 3-кони илм.

Аз файзи ақл фикри ту сад шамъ барафрушт,

¹³ Хондамир. Хулосат ул-ахбор. ЎзФА ШИ, № 2209, 1-3-б-варақ.

То шуд ба нури таъби ту равшан жаҳони илм.

Аз сафои таъби латифаш оби ҳайвон хижил ва аз жавдати зехни шарифаш равони Бу Али мунфаил. Остони саодатпаноҳаш мулози садришинони мажлиси жоҳу жалол, даргоҳи сипехришбоҳаш паноҳи хурдабинони ғавомизи фазлу афзол.

Ҳаст мулози умаро дарғаҳаш,
Кухли айюн омада хоки раҳаш.
Нозими аҳволи уббодаст ў,
Қомеъи арбоби инодаст ў.

яъни амири кабири ҳидоятпаноҳ, муаййиди нафаси кароматдастгоҳ, суфйисифат, софитийнати покиза рӯзгор, машиди маросими мусалмонӣ, рукн ас-салтана ва умдат ул-мамлака, мутаммини давлати хоқонӣ, муқарраби ҳазрати султонӣ, он ки аз хони наволаш шуда ҳар гурусна сер, низом ул-ҳақ вал-ҳақиқа вад-дин Амир Алишер, баъзе аз ғароиби ҳикоётро бар важҳи илқо мекард, ки ба шарафи истиҳсан иқтирон меёфт ва анвори иноёти ҳазрат ба руҳияти аҳволи ин шикастабол метофт ва рӯз ба рӯз ин сурат самти издиёд мегирифт ва соат ба соат ин ҳолат сифати истикмол мепазирuft¹⁴

(... фақир банда ва ҳақир зарра Хондамир таҳаллусли Хумомиддин... ақлу хушимни таниганимдан бери ҳамма вақт ўз азиз умримни тарих ва хабарларга оид китоблар мутолаасига бағишлар эдим ва ўтганларнинг ҳолатлари саҳифалари ва шунингдек, салафларнинг латиф ривоятларига диққат қилардим. Олам аҳлининг вазиятидан хабардор ва турли халқу мамлакатлар кайфиятидан озгина бўлса ҳам маълумотдор бўлганимдан, баъзида ул олиймқдорнингким, борликни кезувчи осмон юз минг кӯзи билан ҳам у каби софдилни давлат бошида кӯрмаган, сайёр қуёш йиллар жаҳон теварагини кезса ҳам, буюклик тахтида ул соҳибтадбирга ўхшаганни учратмаган. Фазилатшиордирким, салафларнинг сирли иборатларини тушунтиришда ширинбаёнди ва халафларнинг хуфиёна имо-ишораларига муъжиз нишонли нутқлари қафилдир. Қитъа:

Кафинг карам кони эканлигини ақл биледи.
Аммо илм конида сен каби гавҳар
бошқа топилмади. Сенинг ақл-заковатинг
файзидан фикринг юз шамни
шуълалантирди, Сенинг таъбинг
нури-ла жаҳон илми нурафшон бўлди.

Латиф таъби софлигидан ҳаёт суви хижолат тортади ва шариф зехни юксаклигидан Бу Алининг руҳияти уялиб қолган, бахтли остонаси буюклик

¹⁴ Ўша асар, 1^{а-б}-варақлар.

жомеси ва улуғвор мансаодорларга бошпана, осмон монанд даргоҳи ўткир фаҳми, фазл соҳибларига паноҳ. Қитъа:

Даргоҳи амирларга бошпана бўлган,

Хоки пойи кўзларга сурма бўлган .

Покиза муслимлар аҳволидан хабардор,

нозимдир ул, Итоатсиз арбобларни бўйсундирувчи инсондир ул.

улуғ амир, ҳидоятпаноҳ, кароматли Рухнинг муаййиди (акси), суфий сифат, соф ниятли рўзгор покизаси, мусулмон маросимларини улуғловчи, салтанат устунни ва мамлакат таянчи, ҳокон давлатининг ишончли кишиси, султоннинг яқини, улким, саховат дастурхонидан барча муҳтож тўқ, ҳақ ва ҳақиқату дин низоми Амир Алишернинг шариф мажлисида ҳикоятлар сўйлар эдим. Ул жаноб менинг ҳикоятларимдан завқланар эдилар ва ҳазратнинг турли иноятлари бу қаноти синиқ банда аҳволи руҳиятига иссиқлик бахш этарди. Кундан-кунга бу ҳол кўпаяр ва соат сайин юксакликка кўтарилар эди”)

Мазкур дебочадаги илиқ сатрлардан Амир Алишер Хондамир тарихий асар яратиш даражасида камолот касб этиши учун унга ҳар томонлама шароит яратишга тиришганлигини кўрамыз ва бу буюк мутафаккирнинг иқтидорли ёшларга ҳамиша эътибор бериб келганлигига яққол далил бўла олади. Хондамир шундай келтиради:” ...то дар соли нуҳсаду чаҳор аз ҳижриин набии мухтор саллоллоҳу алайҳи васаллам ҳар китобе, ки муштамал бар фанни тавориху ахбор буд, дар китобхонаи маъмураи он бузургвор мавжуд буд, таслими ин бибизоат намуданд ва ба мутолаа тарғибу таҳрис фармуданд ва ман банда чун бар он мусаннифоти фасоҳатоёт гузаштам ва ба ижтиноди қавоиди мавфура ва иқтинои фавоиди ғайри-маҳсура маҳзуз ва баҳравар гаштам ин ҳавас дар сар ва он андиша дар хотир пайдо шуд, ки аз барои тақлили маунати мустажирони ахбор ва таҳсили машаққати мустаҳфизони осор ба ибороти равшан ва ишороти мустаҳсан хулосаи он қавоидро дар силки баён жамъ оварам. Ва чун ин хаёлро ба арзи он нуктаи доираи фазлу камол расонидам, ба иззи қабулу ризо макрун шуда руҳсати иншои ин номаи номӣ ёфтам¹⁵

(Наби ҳижратининг тўққиз юзу тўртинчи йили ул бузургвор маъмур кутубхонасидаги тарих ва ахборга оид барча китобларни ушбу фақирга топширдилар ва уларни ўқишга ундадилар. Мен фасоҳатоётлик асарлар билан танишганимдан ва бўлиқ, чекланмаган фойдаларни йиғиш ва ўзлаштиришдан бахтиёр ва баҳраманд бўлганимдан бошлаб шундай ҳавас бошда ва бу хаёл хотирда пайдо бўлдиким, турли тарих маълумотларига муҳтожлар ҳамда ғитобдорлар машаққатларини енгиллаштириш мақса-

¹⁵ Ўша асар, 2^б-варак.

3-эхтимоми амири банданавоз.

Баҳри таърих гуфт муршиди ақл,

“Шуд ташийд асоси жомеъ боз”¹⁸

(Банданавоз амирнинг ҳаракати-ла,

Масжиднинг асоси мустаҳкам бўлди.

Ақл муршиди тарих айтдиким,

Яна жомеъ асоси мустаҳкам бўлди”.)

Асарнинг хотима қисми, айниқса, Алишер Навоийнинг турли фазилатларини юқори даражада қайд этилганлиги билан диққатга сазовордир. Унда Амир Алишер ҳимояси остида ижод этган фазл ва ҳунар аҳли, улуғ амир қурдирган иморатлар ҳақида батафсил маълумотлар келтирилган.¹⁹

Хондамир бобоси Мирхонд томонидан ёзилган Ўрта Осиё тарихига оид машҳур “Равзат ус-сафо” асарининг чала қолган еттинчи қисмини тугатишга муваффақ бўлган тарихчидир.

Фурсатдан фойдаланиб “Равзат ус-сафо” тарихий асарининг охириги, еттинчи жилди яратилишида Хондамирнинг улуши қай даражада эканлигини аниқлаб кетиш лозим деб ўйлаймизки, бу масалада ҳали ҳам бир қарорга келинганича йўқ. Барча олимлар асарнинг Хондамир томонидан тугалланганлигини эътироф этишса-да, тарихчи унинг қаеридан бошлаб давом эттирганлиги ёки Мирхонд томонидан охиригача ёзиб тугатилган нусхани қай йўсинда қайта ишлаганлиги масаласи аниқ кўрсатиб берилмаган.²⁰

Маълумки, Хондамир “Равзат ус-сафо”нинг тақдири ҳақида “Хулосат ул-аҳбор” асарида шундай ёзади: “...Жаноби абуи маҳдумина Амир Хованд Муҳаммад...ба андак рўзгоре шаш дафтари китобро, ки дар ҳафт иқлим шабиҳ надорад, тамом

¹⁸ Ўша ерда

¹⁹ Бу қисм Б.Аҳмедов таржимасида “Навоий замондошлари хотирасида” китобида тўлиқ келтирилганлиги учун ортиқча тўхталиб ўтирмаймиз. Қаранг: Навоий замон-дошлари хотирасида. / Тузувчи Б.Аҳмедов. - Т.: Ф.Фулом, 1985.-Б.59-65 .

²⁰ В.В.Баргольд.. Мир Али Шир и политическая жизнь; С.Айний. Навои: Куллиёт. Дар 15 чилд.- Душанбе: НашдавГоч.,1963.-Чилди 2. Китоби 1; Б.Аҳмедов. Хондамир.- Т.:Фан, 1965; И.Султон. Навоийнинг қалб дафтари.-Т.:Ф.Фулом, 1969; Х.Зайниддинов.. . Мирхонд/Шарқ юлдузи.- 1974.-№ 7.-Б.228-229; Т.Султанов. Памятники исторической литературы Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XIX вв. Дисс.на соиск.уч. ст. докт. ист. н., Ленинград, 1988.

кард...ва дафтари ҳафтум аз “Равзат ус-сафо”, бино бар адами мусаввадаи содироти афъол ва воридоти аҳволи соҳиб-қирони беҳамол нотамом монд. Ва риҷои восиқу вусуқи содиқ агар тавфиқ масоидат намояд ва мусаввада ба даст дар ояд, ин бандан фақир дар итмоми он тариқи ихтимом маслуқ дорад”²¹

(...Жаноб маҳдум бобомиз амир Хованд Муҳаммад...оз фурсат ичида ул етти иклимда тенги йўқ китобнинг олти дафтарини (жилдини) тамомади ва Равзат ус-сафонинг еттинчи жилди соҳибқироннинг ташки ишлари ва ички аҳволи ҳақидаги қораламаларнинг²² йўқлиги туфайли тугалланмасдан қолди.Умид ва ишонч улким,агар омад кулиб боқса ва қоралама кўлга тушгудек бўлса (яъни унинг кўлига топширилса-Ш.С.), фақир банда бу ишни ниҳоясига еткузгусидир.)

Мазкур эътирофдан”Равзат ус-сафо”нинг еттинчи жилдида Мирхонд Султон Ҳусайн Бойқаро салтанатининг барча воқеаларини беришга улгура олмаган экан деган мулоҳаза пайдо бўлади. Айни мана шу мулоҳазага дахлдор бир далил: ”Равзат ус-сафо”нинг еттинчи жилди хотимаси охирида “Амир Алишернинг хислатлари ҳақида икки оғиз сўз “сарлавҳаси остида шундай воқеа келтирилади:“...Дар ин айёми фархунданжом, ки хомаи хўжастаарқом ба зикри баъзе аз билоду диёр қиём менамуд, рўзе нигорандаи ин сутур эҳроми мулозаматостон ва давлатошиёни муқарраб ул-ҳазрати султони ки, қиблаи иқбол ва каъбаи омонӣ ва омонӣ аст, ба сутуҳ мутаважжух гашт ва чун ба саодати бисотбўс фоиз гардид ва жузве, ки мабнӣ буд аз кайфияти авзои шаҳри Хитой ва балдаи Бижонгар ба назари кимёасари он олиғуҳар расонид, бар забони балоғатшиори он малҷои суғғор ва куббор жарён ёфт, ки: ”Ғолибан, дор ус-салтанаи Ҳиротро баъд аз дигар вилоёт зикр карда ва онро бар мажму тафсилу таржиҳ хоҳи намуд?” Ва чун ин андиша дар хотири фотир русух ёфта буд ва мутобиқи воқеъ дар замири мунири онҳазрат акспазир гашта, тасдиқ намудам. Боз савол фармуданд, ки:” Ба қадом шараф ва фазилат ин балдаро бар дигар билоду амсор муражжаҳ хоҳи дошт?” Ин фақир дар баробари ҳар як аз мафоҳири Ҳирот, ки баён фармуд, ки чунончи маҷоли дам задан намонд сокиту мулзам сар дар пеш афқандам. Ва баъд аз он бар камоли сафои табиат ва ниҳояти латофати ҳазрати мамлакатпаноҳ офарин гуфтаму чун ба вусоқ омадам, чанд рўз баҳри

²¹ Ҳондамир. Хулосат ул-аҳбор, инв.2209,483⁴-вар.

²² Қораламалар деганда бу ўринда султоннинг ички ва ташқи сиёсати, юришлари ҳақидаги ҳужжатлар назарда тутилмоқда-Ш.С.

муурокиба фуру бурда мандишидам, ки оё, ин балдаи жаннатсифатро ба кадом шараф ва манқабат бар дигар булдон ва амсор муфассал ва муражжаҳ тавон дошт, ки сагиру кабир, мухолифу мувофиқ дар он маъни муттафиқ бошанд ва арбоби жидол ва мунозара бар он эътироз нафармоянд. Ногоҳ хотифи ғайбӣ дар ғӯши ин банда нидо дод, ки тафаззулу тақаввук, ки ин шаҳри шаҳраро ҳосил аст ва мажмуи аҳли олам ва кофои авлоди Одам, аз араб то аҷам онро мусаллам медонанд ва ҳечкасро мажولي мудохилат ва мунозиат дар он нест инаст, ки нашову мавлуду маҳали таваттан, маромати мустақирри иззу киромати олимаконе аст, ки меъмори рои оламорияш басити заминро ғайратафзои сипеҳри баррин ва рашки нигорхонаи Чин сохта.”²³

(Шу бахтиёр кунлардаким, хўжаста рақамли қалам баъзи бир шаҳар ва диёрлар зикрида киём кўрсатаётган пайтда бу сатрлар соҳиби ҳазрати султоннинг яқин кишисининг иқбол қибласи ва умиду омонлик каъбаси бўлмиш давлатошёнлик даргоҳига йўл олди ва остонасини ўпиш саодатига мушарраф бўлгач, Хитой шаҳри ва Бижонгар вилояти авзоси кайфияти ифодасидан иборат бўлган қисм ул олий гавҳарнинг кимёсарли назарига етказилди. Ул каттаю кичик паноҳининг балоғатшиёрли тилига ушбу сўз келди:

-Демак, Хирот дор ус-салтанатини бошқа вилоятлардан кейин зикр этиб, уни юксақроқ қилиб таърифламоқчимисан?

Бу хаёл яратувчининг хотирида бўлганлиги учун ва ул ҳазратнинг мунаввар замирида акс топанлиги сабабли, мен тасдиқ аломатини кўрсатдим. Яна савол бердилар:

-Бу шаҳарни қайси фазилати ва шарафи учун бошқа шаҳарлардан устунроқ баҳоламоқчисан?

Бу фақир Хиротнинг фахрли жойларини битталаб баён этишда гапириш мажولي қолмаганлигидан жим ва мулзам бошимни куйи осилтирдим. Сўнг, ҳазрати мамлакатпаноҳнинг соф табиати камолига ва латофатининг юксақлигига офарин ўқиб, уйга қайтдим. Бир неча кун ҳар хил ўйларга бордим: “Бу жаннатмакон шаҳарни қайси шарафи ва хизматлари учун бошқа шаҳарларга нисбатан улўғроқ ва устунроқ кўйиш мумкинки, каттаю кичик, қаршию рози бу ишда иттифоқ бўлишса ва баҳсталаб арбоблар унга эътироз билдирмасалар! Ногоҳ, ғойибдан қулоққа ушбу нидо келдиким, бу шаҳарлар шаҳрининг фазли ва улуғлигига ҳамда бутун одамзод авлоди, арабдан тортиб аҷамгача, олам аҳлининг бари учун баҳссиз бўлган нарса, бу-Олиймакон карам эғасининг (Навоийнинг) туғилиб ўсган ва ватан тутган жойидирким, унинг оламоро фикри меъмори ер юзини олий осмон ғайрати ва Чин нигорхонасининг рашкини келтирар даражада тузатди...)

²³ “Равзат ус-сафо.” Тошкент. Лакнав, 1891.-VII жилд. Хотима, 50-б.

Демак, бундан маълум бўладики, муаллиф қандайдир “шаҳарлар ва вилоятлар ҳақида қалам юргизаётган” пайтда Навоий ҳузурига боради ва Бижонгар ва Хитой шаҳарлари тавсифи ёзилган қисми унинг назаридан ўтказлади. Бу шаҳарлар тавсифи Равзат ус-сафонинг хотима қисмида берилган бўлса ҳам, аммо унда юқоридаги суҳбатдан англашилиши бўйича буюк давлат арбоби улуғвор ишларининг Хондамир томонидан ақс эттирилганлиги кўринмайди. Ҳолбуки, суҳбатда Навоий асар хотимасида Хондамирнинг Ҳирот тавсифи борасида келтирилган бўлган жиҳатлардан кўнгли тўлмаганлиги, хотимада Ҳиротнинг дунёга доврўғи кетганлиги Навоийнинг буюк ишлари шарофати билан юз бераётганлигини кенг ақс эттириш барчага маъқул ва мақсадга мувофиқ иш бўлади деган қарорга келишини баён этишининг ўзи бу улуғвор ишлар албатта кўрсатилишини тақозо этиб турибди. Бироқ, Равзат ус-сафо хотимасида Навоийнинг роли очиб берилмаган, ҳатто у қурдирган иншоотлар ҳам тўлиқ кўрсатилмаган. Умуман, Ҳиротни бошқа вилоятлардан ажратиб турувчи сифатлар ҳам кўрсатилмаган. Муаллиф улуғ амирнинг қурдирган иншоотлари сон-саноксиз деган ҳолда фақатгина Жомеъ масжиди, Дор ушшифо, Халосия ва Ихлосияларни кўрсатиб, уларга қисқа тавсиф бериш билан кифояланади, холос. Аммо таъкидлаш ўринлики, Хондамир бажармоқчи бўлган ният “Хулосат ул-ахбор”да ўзининг тўлиқ ифодасини топган. Бундан хулоса қилиш мумкинки, муаррих “Хулосат ул-ахбор”ни ёзиб тугатар вақтида рўй берган суҳбат тафсилотини кейинчалик “Равзат ус-сафо”га киргизган. Унинг нима мақсадда бундай йўл тутгани бизга қоронғи бўлса-да, аммо бу факт Хондамирнинг “Равзат ус-сафо”нинг еттинчи жилдини яратилишига қўшган ҳиссасини аниқлашда муҳим очкич вазифасини ўтади ва “Равзат ус-сафо” асарининг Султон Ҳусайн Бойқаро иккинчи маротаба Ҳирот тахтини эгаллаган давридан кейинги барча баён этилган салтанат тарихи Хондамир томонидан ёзилганлигини кўрсатди.

Биринчидан, “Равзат ус-сафо”нинг VII жилди Мирхонд томонидан тўлиқ қораланиб кўйилган ва хотима қисми дастлабки кўринишида (яъни юқорида мазкур суҳбатдан англашилган ҳолатда) қолиб кетганда эди, аввало, Хондамир “Амир Алишер ҳақида икки оғиз сўз “даги суҳбат тафсилотини келтирмаган бўлар эди. Келтирган суратда эса суҳбат тақозо этган мантиққа биноан Навоийнинг Ҳирот тарихи олдидаги хизматларини ёритган бўлар эди. Ваҳоланки, “Равзат ус-сафо”да бу йўқ. Бу

эса ўз-ўзидан "Хулосат ул-ахбор" ёзилаётган даврда "Равзат ус-сафо"нинг VII жилди ёзилмаганлигини билдиради ва Хондамирнинг мазкур асарида ишора этган "агар султоннинг юришлари ҳақидаги қораламалар менга топширилса, "Равзат ус-сафо"ни ниҳоясига етказар эдим" деган ниятига мувофиқ келади. Иккинчидан, маълумки, Хондамир "Хулосат ул-ахбор"ни ҳижрий 905 /1499-1500 йили тугатган ва бу асар Ҳусайн Бойқаронинг Ёдгор Мирзо устидан ғалаба қозониб иккинчи маротаба Хуросон тахтига ўтириш воқеалари билан тугайди. Абдураззоқ Самарқандийнинг "Матлаи саъдайн"асари ҳам мазкур воқеалар билан хотима топган²⁴ Равзат ус-сафо"нинг еттинчи жилди бошида ҳам бу воқеалар баёни "Матлаи саъдайн"да қандай берилган бўлса айнан шундай келтирилган.²⁵ Бу уч асарни ўзаро чоғиштириш шуни кўрсатдики, Мирхонд ҳам, Хондамир ҳам ушбу воқеалар тавсифида "Матлаи саъдайн"дан кўчириб ёзишган, хусусан, Хондамир асар тугаган жойда "Хулосат ул-ахбор"ни тугатишга мажбур бўлган.²⁶ Бундан Мирхонднинг еттинчи жилд бошида Ёдгор Мирзо қатли ва султон Ҳусайннинг иккинчи маротаба тахтни қўлга киритиши воқеаларидан сўнг ҳужжатлар йўқлиги сабабли ёки вақтида берилмаганлиги учун ёзишни тўхтатганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Кейинчалик Мирхонднинг оғир бетоб бўлиши ва анча чўзилиб кетган касалликдан кейин вафот этиши бу иш давомининг рўёбга чиқишини тўхтатиб қўйган бўлса керак. Зотан, Равзат ус-сафони ҳозирда бизга маълум еттинчи жилд воқеалари Мирхонд томонидан ёзилганда эди, Хондамир "Хулосат ул-ахбор"га уларни қўшган бўлар эди ва табиийки, "Матлаи саъдайн" тугаган жойда тугатмас эди. Учинчидан, қиёсий таҳлиллар "Амир Алишер ҳақида икки оғиз сўз" бўлими "Хулосат ул-ахбор" учун ёзилганлигини ва унга киритилиши мўлжалланганлигини кўрсатди. Бизнинг фикримизча, аслида тарихчи "Хулосат ул-ахбор"ни тугатаётиб, хотима қисмида кўпчилик тарихий китоблар сўнгида келтирилиши каби дунё ажойиботлари, антиқа шаҳар ва вилоятларнинг баъзилари ҳақида маълумот бермоқчи бўлган. Аммо хотима қисми интихосига етар маҳалда шаҳарлар тавсифи билан танишган Навоийнинг Ҳирот қисмида ёзилиши мўлжалланаётган нарсалардан кўнгли тўлмаган. Хондамир мазкур камчиликни Навоий хизматларини

²⁴ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн, ЎзФАҶИ инв.1825. 340^а-345^б-в.

²⁵ Равзат ус-сафо. Тошбосма, VII жилд, 11,19,20-б. 1-ар.

²⁶ Хулосат ул-ахбор, 467^б-варақ.

кенгрок очиб бериш орқали тўлдиришга даражат қилади. Табиий, бу ўз навбатида Хулосат ул-ахбор хотимасининг чўзилиб кетишига сабаб бўлган бўлса керакки, Хондамир хотимада фақат Хирот шахрининг баъзи сифатлари ва олий даражали Амир Алишер даврида яшаб, ҳимояси остида умр кечирган фазл ва ҳунар аҳли ҳамда у қурдирган иморату иншоотлар зикрини қолдириб, уни Навоийга ҳ. 905/1499-1500 йили тақдим этган, Хиротнинг асосланиши, илк қурилиши тарихи (Александр Македонский, Кайковус воқеалари), зиёратгоҳи (Дор ул-ибодат), Инжил ариғи, Хирот маҳаллалари (Турон, Курдон, Қирок, Сакар, Хиёбон, Қудора, Инжил, Аминжон, Урдивон), мазоротлари, хуллас, “Хулосат ул-ахбор” хотимасидан ортиб қолган қисми эса кейинги яратилажак асар учун олиб қўйган бўлиши эҳтимолга жуда яқиндир. Балки, “Хулосат ул-ахбор”ни бетма-бет таҳрирдан ўтказиб бераётган Навоий унинг тугатилиш арафасида Хондамирнинг тарихнависликда маҳорат ҳосил қилганига ишонч ҳосил қилган ҳолда ҳамда асарда “агар омад кулиб боқса ва султон юришлари ҳақидаги ҳужжатлар-қоралалар менга топширилганда, Равзат ус-сафонинг еттинчи жилдини ёзардим” тарзида моҳирона сездирилган илтимосини инобатга олиб, Хондамирга давлатнинг муҳим ҳужжатларини олиб берган бўлиши мумкин.

Умуман олганда, “Хулосат ул-ахбор”да баён этилган воқеалар (1472 йилгача) билан унинг ёзилиш санаси орасида 27 йил фарқ борлиги ҳамда иккинчи томондан Мирхонднинг 1498 йилга қадар ҳаёт эканлиги ва “Равзат ус-сафо”нинг тугалланмай қолганлиги факти ҳақиқатан ҳам ҳужжатлар бўлмаганлигидан далолат беради. Зеро, ҳужжатлар бўлганда Мирхонд 1498 йилгача бўлган воқеаларни китобга туширган ва табиийки, Хондамир Хулосат ул-ахборни ҳам 1498 йилгача бўлган воқеалар билан тўлдирган бўлар эди. Демак, Хондамир сўз юритган суҳбат “Хулосат ул-ахбор” хотимаси устида бўлганлиги шубҳа туғдирмайди.

Хондамир Хулосат ул-ахборни ёзиб тугатгач, Амир Алишер кўмагида “Равзат ус-сафо”нинг охириги жилди устида иш бошлайди тез муддатда, еттинчи жилдни ниҳоясига етказиб, хотимада “Хулосат ул-ахбор”дан ортиб қолган Хирот тарихига оид воқеалар ва Амир Алишер билан орада ўтган суҳбатни қўшган, у қурдирган бир неча иморатга қисқача тавсиф бериб, улуғ амирни мадҳ этган ҳолда унга “Равзат ус-сафо”ни тақдим этган бўлиши керак. Бунга етти...и жилд хотимасидаги

бағишлов тасдиқдир. Шунга биноан, Равзат ус-сафонинг охириги жилди 1500 йилда ёзиб тугатилган ва унинг илк нусхаси Амир Алишерга тақдим этилган деб айтиш мумкин. “Хулосат ул-ахбор” хотимасида Хондамирнинг “ҳозир ҳижрий 905 йил (1499-1500)“ дегани²⁷ ва “Равзат ус-сафо”нинг мазкур асардан сўнг тугатилганлиги фактини ҳисобга олсак ва айни пайтда Хондамир томонидан VII жилднинг қисқа вақтда ёзилгани ҳақидаги қайддан²⁸ келиб чиқадиган бўлсак, юқоридаги хулоса тарихий воқеликка анча тўғри келади. Аммо сал ўтмай Навоийнинг вафоти, Хондамирнинг Бадиуззамон ҳузурига чақирилиши ва табиийки, унинг тарихи устида ишлаши, шунингдек, бир неча йил ўтар-ўтмас темурийлар салтанати инқирозга юз тутиб, емирилиши аниқ бўлиши натижасида Хондамир китобни давом эттирган ва асар мукамаллигини таъминлашга ҳаракат қилган бўлиши эҳтимолга яқиндир. Чунки, маълумотлар кўшилиб, давр узайган билан хотима ўзгармасдан қолган.

“Хулосат ул-ахбор” хотимасининг иккига бўлинганига далил шуки, Шарқ тарихига оид асарлар хотимаси анъанавий суратда ҳамиша дунё ажойиботлари, антиқа шаҳарлар тавсифи ва турли қизиқарли воқеалардан иборат бўлади. “Равзат ус-сафо” ва Хулосат ул-ахбор хотималарини бирлаштирсак, уларнинг дастлаб яхлит хотима кўринишига эга бўлганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Ҳатто ҳар икки хотиманинг якуний жумлалари ҳам бир хил берилиши фикримизга далил бўла олади. Эътибор беринг:

Хулосат ул-ахбор: “Бар рои анвар ва замири сано густари арбоби фазлу ҳунар пўшида ва пинҳон намонад, ки ин номаи номӣ ва саҳифаи гиромиро дар андак замоне аз кутуби муътабара жамъ овардам ва ба ончи дар хайри қудрати ин бебизоату адам ул-иститоат буд, дар тасхиху тафтиш саъю ижтиҳод кардам. Хулосат ул-ахборро ба ибороте, ки дар боди ул-марра рӯй дод, дар силки баён кашидам... Илоҳӣ, ба карами номутаноҳӣ зоти фоиз ул-баракоту олиҳазрати хидоятпаноҳеро аз вусмати табоҳӣ ва таноҳи пайваста дар замони омон комёбу комрон, пояндаву мустадом дорад...

Ҳамиша бод туро умр дар ҳусули мурод,

Ба иззу нозу жавд дар он чархи номаъдуд.

²⁷ Хулосат ул-ахбор, 480⁴-вар.

²⁸ Равзат ус-сафо. VII жилд. Хотима, 52-бет.

Турост хорису ҳофиз инояти азали,

Турост ҳомию носир паноҳи рабби вадуд²⁹

(Фозил кишиларнинг мунаввар назарлари ва мақтовга сазовор замирларига пинҳон бўлмасинким, бу атоқли нома ва қимматли саҳифаларни қисқа вақтда муътабар китоблардан йиғдим ва бу фақирнинг қудратида бўлган нарсаларнинг тузатилишида ҳаракат кўрсатдим. Хабарлар хулосасини ҳаёлга биринчи бўлиб келган иборалар билан баён ишига тиздим... Илоҳим чексиз қарами ила баракотли зот ва ҳидоятпаноҳли олийҳазратни тубанлар заҳматидан омон, қомрону қомеблиқда абадий сақласин...

Ҳамиша умрда муродинг ҳосил,

Иzzату саховат-ла теғрангда чексиз чарх.

Сенга қосбону ҳофиз азал инояти,

Сенга ҳомию мадаққор оллоҳ паноҳи.)

“Равзат ус-сафо”дан:

“... Ҳазрати илоҳӣ ба қарами номутаноҳӣ зоти фозил ал-баракот, муқарраби ҳазрати подшоҳиро аз вусмати табоҳӣ дар замони омон дорад...

Ҳамиша бод туро умр дар ҳусули мурад,

Ба иззу нозу жавд дар он чархи номаъдуд.

Турост хорису ҳофиз инояти азали,

Турост ҳомию носир паноҳи рабби вадуд

Бар рои анвари замири саногустари улуввал-абсор равшан бошад, ки ба миёмани давлати подшоҳӣ ва илтифоти хотири хатири ҳазрати мамлакатпаноҳӣ дар андақ замоне ин калимоти паришонро аз қутуби муътабар жамъ овардам ва дар ончи мақдуру муяссари ин муфлиси бебизоат буд тақсире нақардам ва ахбори маосира ба ибороти бетакаллуф ки, дар боди ал-марра даст дод, дар сийқи баён қашидам³⁰

(Ҳазрати илоҳим чексиз қарами ила баракотли зот, ҳазрати подшоҳнинг яқин кишисини тубанлар заҳматидан омон сақласин...

Ҳамиша умрда муродинг ҳосил,

Иzzату саховат-ла теғрангда чексиз чарх.

Сенга қосбону ҳофиз азал инояти,

Сенга ҳомию мадаққор оллоҳ паноҳи

²⁹ Хулосат ул-ахбор, 98^б-вар.

³⁰ Равзат ус-сафо, Ҳотима, 52-б.

Фозил кишиларнинг мунаввар базарлари ва мақтовга сазовор замирларига равшан бўлсинким, подшоҳлик давлати сояси ва ҳазрати мамлакатпаноҳнинг жиддий хогири илтифоти остида қисқа вақт ичида бу паришон (тарқок) сўзларни муборақ китоблардан йиғдим. Ва қўлимга тушган ҳамда бу фақирга муяссар бўлган нарсаларда ҳато қилмадим. Воқеа-ҳодисалар аҳборотида ҳаёлга биринчи бўлиб келган ибораларни очикчасига, ҳеч қандай тақаллуфсиз баён ишга тиздим...)

Шу жиҳатдан Султон Ҳусайн Бойқаро даври ҳақида сўз юритилганда Равзат ус-сафо муаллифи сифатида Мирхондни эмас, Хондамирни кўрсатиш ҳар томонлама, ҳам адолат ва ҳам ҳолислик нуқтаи назаридан маъқул бўларди, деб ўйлаймиз.

Хондамирнинг машҳур тарихий асарларидан яна бири **"Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афрод ал-башар"** (Инсон хабарлари ва фардларида дўстнинг таржимаи ҳоли) бўлиб, у 1515-1523 йиллар орасида ёзилган. Бизнинг мавзумизга тегишли қисми айрим тафовутларни назарга олмаганда, "Хулосат ул-ахбор" ва "Равзат ус-сафо"дан айнан кўчирилганлиги ва умуман бу асар ҳақида Б.Аҳмедовнинг "Хондамир" рисоласида кенг маълумот берилгани туфайли такроран бу маълумотлар ҳақида тўхталиш мақсадга мувофиқ эмас.³¹

Биз ушбу тадқиқотимизда "Равзат ус-сафо", "Хулосат ул-ахбор" ва "Ҳабиб ус-сияр" бир киши томонидан ёзилгани ва улар бир-бирларини такрорлагувчи воқеалардан иборат эканлигини назарда тутган ҳолда, ҳар учала асардаги Навоий билан боғлиқ воқеаларни бир тизимга келтирдик.

"Равзат ус-сафо", "Хулосат ул-ахбор" ва "Ҳабиб ус-сияр"да Навоий ҳаёти қирраларининг ёритилиши.

I. Султон Ҳусайн Бойқаронинг Хуросон тахтига илк бор ўтириши ва Алишернинг Ҳиротга қайтиши.

II. Навоийнинг 1469 йилгача бўлган ҳаёти.

1) Алишер авлодининг темурийлар хонадонига алоқаси,

2) Мирзо Абулқосим Бобур саройида.

3) Абулқосим Бобур вафотидан сўнг Машҳадда қолиб, илм билан шуғулланиши.

4) Султон Абу Саъид замонида Ҳиротга қайтиб, бир неча вақт яшashi, аммо ўз ҳолига муносиб эътибор топа олмай, Самарқандга кетиши.

³¹ Б.Аҳмедов. Хондамир. Тошкент, Фан, 1965.

5) Жалолиддин Абуллайсий хонақосида истиқомат қилиши. Мовароуннаҳр ҳоқими Султон Аҳмад Мирзонинг яқин қариндошлари ва амирлари бўлмиш амир Дарвиш Муҳаммад Тархон ҳамда Амир Аҳмад Ҳожибек билан яқинлашуви. Султон Аҳмад Ҳусайн Бойқаронинг Хуросонга қилган юришини эшитганда, Навоий унинг ўрдусида эди. Султон Абу Саъид ўлими хабаридан сўнг Навоий Султон Аҳмаддан рухсат олиб, Ҳиротга қайтади ва рўза ҳайити арафасида Бойқаро билан учрашади ва "Ҳилолия" қасидасини тортиқ қилади. Алишернинг муҳрдорлик вазифасига тайинланиши.

III. Султон Ҳусайн мунажжимни чорлаб, Ёдгор Мирзога қарши уруш кунини белгилашига Навоийнинг эътирози.

IV. Амир Алишернинг Низомиддин Бахтиёр Симноний устидан чиқарган ҳукми ва Қутбиддин Товуснинг девон мушрифлигига ўтказиши, Ҳиротда тартиб ўрнатиши.

V. Султон Ҳусайн Бойқаронинг Ёдгор Мирзога қарши уруш режасида Амир Алишер билан сирлашгани.

VI. Султон Ҳусайннинг Ёдгор Мирзога қарши тунги ҳужумида Навоийнинг жасорати. Султон Ҳусайннинг иккинчи маротаба Хуросон тахтига ўтириши.

VII. Амир Алишернинг муҳрдорлик вазифасидан истеъфо бериши ва Шайх Аҳмад Суҳайлийнинг Навоий илтимосига биноан муҳрдорлик лавозимига тайинланиши.

VIII. Амир Алишернинг Султон Ҳусайн томонидан амирлик мансабига тайинланиши. Навоийнинг камтарлик юзасидан нишоннинг энг остига муҳр босиши. Бурҳониддин Атоуллоҳ ёзган таърих.

IX. Балхда Амир Муштоқ саркашлиги. Султоннинг Балхга юриши ва Навоийнинг иштироки.

X. Абу Бакр ибн Абу Саъид шаҳид этилган пайтда (ҳ.884/1479) Амир Алишернинг Ҳиротда ҳоким бўлиб туриши.

XI. Амир Алишернинг Астрободга жўнатилиши. У ерда Яъқуб Мирзо Окқуюнли, Ширвоншоҳлар мамлақати билан дўстона алоқаларнинг ўрнатилиши.

XII. Бир йилдан сўнг Ҳиротга келиб, ҳокимликдан озод этилишини сўраши ва рад жавобини олгач, Астрободга қайтиб кетиши.

XIII. Бир неча ойдан сўнг Хиротга Астрободдан Амир Хайдарнинг келиши ва унинг "заҳар" ҳақидаги уйдирмаси. Султоннинг тезда Астрободга чопар юбориб, ушбу воқеадан хабарсиз эканлигини билдиргани. Алишернинг Хиротга келиши ва бу воқеа уйдирма эканлигини айтгани. Амир Хайдарнинг жазоланиши ва Навоийнинг шу баҳона Хиротда қолиши. Амирлик ва ҳокимликни тарк этиб, ўз масканида тинч ҳаёт кечириши ва султоннинг уни эъзозлаб мактублар ёзганда унинг барча лақабларини келтириши.

XIV. Амир Дарвиш Алининг Балх вилоятида саркашлик қилиш муддаоси. Султон Ҳусайннинг ундан жаҳли чиқиши ва фасод аҳлининг Навоийни ғийбат қилиши. Султоннинг ҳам Навойдан шикоят қилиши. Алишернинг бундан ғоятда мутаассир бўлиши. Дарвеш Алининг Дехдор воситасида подшоҳ ҳузурига келтирилиши. Султоннинг унинг гуноҳидан ўтиши ва қишлаш учун Балхга жўнаши. Алишер Навоий ва Дарвеш Алининг ҳам у билан бирга бўлиши.

XV. Султоннинг Балхдан баҳор ойида Ҳисорга юриши. Навоийнинг Балхда қолиши.

XVI. Астрободнинг Музаффар Ҳусайн Мирзога берилиши муносабати билан Бадиуззамоннинг отасига қарши кайфияти ва Алишернинг Балхга бориб, унга насихат қилиши.

XVII. Амир Алишер Имом Ризо зиёратидан (Машҳаддан) келгач, Мўмин Мирзо қатлини эшитади ва Шайх Мажиддин Боғдодий қатли оқибатларини эсга олиши.

XVIII. 903 йил рамазон ойи охирларида (1498) Султон Ҳусайннинг ўзига нисбатан душманлик йўлини тутган баъзи бир кишиларни жазолаш борасида Алишер билан маслаҳатлашгани.

XIX. (903 йил - 1498 июнь) Султон Ҳусайн Хиротга чопар юбориб, ўша ерда бўлган Навоийга отга миниб, маҳаллалардан лашкар йиғишни буюради. Амир Алишер жума куни фармонга биноан иш кўриши.

XX. 904 йилнинг муҳаррам ойида (1498 август) Мир Алишер воситачилигида Гўён чашмаси тепасида Бадиуззамон ва Султон Ҳусайн ўртасида сулҳ тузилади.

XXI. Амир Алишернинг Машҳадга бориб Каъба зиёратига руҳсат олиш учун Абдулхай Табибни Марвга юборгани ва Султон Ҳусайндан мактуб келтирилиши.

XXII. Навоийнинг Марв томонга йўлга чиқиши ва Сарахсда Султон Ҳусайн билан учрашуви. Амирнинг Абдуллоҳ Ансорий мазоригаги жорубкашлик вазифасини сўраши ва бу муддаосига эришуви. Ҳиротга қайтгач, Ансорий мазорида ош бериши.

XXII. Навоийнинг вафоти.

Хондамир ўзининг "Хулосат ул-ахбор", "Ҳабиб ус-сияр" асарларида келтирган Алишер Навоий ҳақидаги маълумотларидан ташқари, унинг юксак фазилатларига бағишланган "Мақорим ул-ахлоқ" (Хулқларнинг яхшилари) номли махсус рисола ҳам ёзган. Унинг ягона нусхаси Британия музейида сақланиб, таниқли олим Б.Аҳмедовнинг ёзишича, Алишер Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлиши муносабати билан мамлакатимизда ўтказиладиган юбилейга тайёргарлик вақтида - 1939 йилнинг ёзида унинг микрофильми олиб келинган ва шарқшунос Н.Одилов томонидан фотокопия асосида янги қўлёзма нусха тайёрланган. Ушбу асар ҳақида Б.Аҳмедовнинг "Хондамир" асарида ҳамда "Навоий замондошлари хотирасида" китобида ўзбек олимлари М.Фахриддинов ва П.Шамсиевлар таржимасида чиққан "Мақорим ул-ахлоқ"нинг ўзбекча нашрида тўлиқ маълумотлар мавжуд. "Мақорим ул-ахлоқ"да берилган маълумотларни қуйдагича таснифлаш мумкин:

1. Алишер Навоийнинг туғилган куни - ҳижрий 844 товуқ йили, рамазон ойининг ўн еттинчи куни.
2. Соҳибқирон Ҳусайн Бойқаронинг отаси Гиёсиддин Мансур, саодатли подшоҳ Мирзо Султон Муҳаммад Бойқаро ва бошқа яқинлари, қариндош-уруғлари бу буюклик гунчасига ҳамиша меҳр-шафқат кўзи билан боқардилар.
3. Шоҳрух Султон вафотидан кейин Мир Алишернинг отаси ўз бола-чақасини олиб Шерозга жўнаб кетди.
4. Алишер Навоий ҳижрий 874 йилнинг бошида Ҳусайн Бойқаро билан Ёдгор Муҳаммадга қарши урушда қатнашади.
5. Султон Абу Саъид подшоҳлиги даврида Самарқандга бориб, Хожа Фазлуллоҳ Абу Лайсий хонақосидан хужра олди ва таҳсилга киришди.
6. Абу Саъид вафотидан сўнг Ҳирот пойтахтига Ҳусайн Бойқаро салтанат байроғини тиккач, Ҳиротга қайтди. Бу ерда энг юқори даражага эришиб, подшоҳ ноиблигини қўлига киритди. Давлат ишлари билан бирга бутун вақтини китоб

иборатларини тузишга, маъноларни текшириш, аклий фанларнинг нозик нуқталарини топишга сарф қилди.

7. Донишманд олимлар учун шароит, талабалар учун мадраса ва хонақоҳлар бино қилди. Масалан, "Ихлосия" мадрасаси, "Халосия" хонақоҳи, "Шифоия", "Низомия" ва "Хусравия" мадрасалари шу жумладандир. Олимлар миннатдорчилик юзасидан Алишер Навоий номига кўплаб китоблар бахшида этганлар.

8. Туркий ва форсий шеърлар ёзишда ҳар икки тилда қобиляти зўр бўлса ҳам, туркийда таъби ортиқроқ эди.

9. Йигитлик даврида Лутфий ҳузурида ғазал ўқийди. Матласи:

Оразин ёпқоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш

Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч куёш.

Лутфий ниҳоят таъсирланиб "Валлоҳ, агар муяссар бўлса эрди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг форсий ва туркий байтларимни шу ғазалга алмашур эрдим", дейди.

10. Алишер Султон Аҳмад Мирзо ўрдусида

а) Султон Хусайн Мирзонинг ўлимга маҳкум этилган икки аскарининг ҳукмини қамоқ жазосига алмаштиришга муваффақ бўлади.

б) Мирзобек воситасида Хусайн Бойқаронинг икки аскарини ўлимдан олиб қолади.

11. Ёшлиқ ва йигитлик замонида доимо дарвешлар хизматида бўлди. Бир қанча вақт жамият билан алоқа ипини узиб, табаррук жой бўлган "Работи суҳайлда" яшади. Мамлакат жилови Хусайн Бойқаро кўлига ўтгандан сўнг Навоийнинг ота-боболари подшоҳ оталарининг яқинларидан бўлгани учун султон уни олий мансабларни қабул қилишга чақиради. Алишер фақру фано йўлини ушлашга мойил бўлганидан ҳар чанд бош тортса ҳам султон қаттиқ қистади ва хуллас "бир соатлик адолат олтмиш йиллик ибодатдан афзал" деган иборага биноан амирлик мансабини эгаллади.

12. Алишернинг амирлик вазифасига тайинланиши ва унинг Олий Фармоннинг энг остига муҳр босиши.

13. Алишер Навоийнинг Султон билан келишувига мувофиқ агар султон томонидан ҳар бир иш ўринсиз воқеъ бўлса, Алишер томонидан тўққиз мартагача айтишга ҳақли экани.

14. Бир неча йилдан сўнг амирликдан истеъфо берди.

15. Амир Алишер Марвда "Баҳр ул-аброр" қасидасига татаббуъ ёзди.
16. Абдурахмон Жомий Ҳижоз сафаридан қайтаётганда Навоий хат ва рубоий ёзиб, унга юборади. Абдурахмон Жомий ҳам рубоий билан жавоб қайтаради.
17. А.Навоий асарлари: Хамса - 27000 байт, Чордевон - 25000 байт, "Мезон ул-авзон", "Чиҳил рубоий", "Мажолис ун-нафоис", "Назм ул-жавоҳир", "Рисолаи муфрадот", "Тарихи анбиё ва ҳукамо", "Тарихи мулуки аҷам", "Хамсат ул-мутаҳаййирин", "Ҳолоти Сайид Ҳасан", "Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад", "Маҳбуб ул-қулуб", "Лисон ут-тайр", "Насойим ул-муҳаббат".
18. Ҳижрий 892 йили Мозандарон вилояти Амир кўлига топширилди. Алишер Навоий Астрободда икки йилга яқин ҳукумат қилди.
19. Амир Алишер қурган иморатлар, ховузлар, работлар, ҳаммомлар, масжидлар.
20. Марғани боғида ғоят зийнатли масжид қурган.
21. Отда кетаётганда бирор муҳтожга кўзи тушиб қолса, унга эҳсон қилиш мумкин бўлиши учун ҳар вақт катта микдордаги маблағни ишонган мулозимларидан бирига бериб кўяр эди.
22. Ҳаж орзуси. Султон Ҳусайн рухсат бермайди.
23. Ҳожа Абдуллоҳ Ансорий остонаси мулозаматини сўраб, султонга мурожаат этади ва рухсат олингач, 904 йилнинг йигирма иккинчи шаббонида маърака ўтказиб, халқнинг фотиҳасини олади.
24. Ўша йили кўп вақт Гозургоҳда бўларди. Ансория остонасининг шарқ томонида Хонақоҳ бунёд қилди.
25. Бироқ ҳаж орзуси кучайиб, қайта-қайта 905 йили султонга мурожаат этди. Ҳар гал султон рози бўлар, аммо сал ўтмай гапидан пушаймон бўлиб, уни турли баҳоналар билан қайтарар эди. Охирида ўз манфаатларидан кечиб, ҳаж қилишга рухсат беради. Фармон эълон қилинади. Бироқ сиёсий вазият оғир бўлгани ва Амир Алишернинг мамлакат тинчлигини сақлашда катта ўрин тутганлигини ҳисобга олиб, сафар вақтини кейинроққа суриш илтимос этилади. Навоий машойих ва уламоларнинг илтимоси билан бу сафардан воз кечади.
26. 906 йил жумодил-охир ойининг ўн иккинчиси, якшанба куни дунёдан ўтади.(1501, 3 январь)

бўлғай ва кўнгулға етмаски, ҳаргиз андин кўнгулға озоре етмиш бўлғай, балки андоқ нисбат қилмиш бўлғайким, кундин-кунга муҳаббат риштаси маҳкамроқ ва маваддат қоида ва тариқи муваққад ва мустаҳкамроқ бўлмиш бўлғай ва ҳол улким, етмиш икки фирқа била маоши ушбу наҳаж била воқеъ эрдиким, ҳар киши анинг мулояматин ўз ҳолиға мулоҳаза қилса эрди-хаёлиға бу келур эрдиким, андин махсусроқ ва мулойимроқ ёри ва мусоҳиби йўқ эрди эркан.³³

Агар асарнинг 1493 йил ёзилганлигини эътиборга олсак, уларнинг дўстлиги тахминан, 1454 йилдан давом этиб келганлиги маълум бўлади.

Алишер Навоий ота-онаси ва уруғ-аймоғи ҳақида махсусан ҳеч нарса қолдирмаган. Фақатгина тоғалари Мир Саид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибий ҳақида "Мажолис"да бир оз тўхталади, у ҳам бўлса тазкира талаби нуқтаи назардан жуда қисқа воқеъ бўлган.³⁴ Аммо отаси ҳақида ҳам мавзу талаб қилган жойда гапиришга мажбур бўлган жойлари мавжуд. Масалан: "Мажолис"да Мир Шоҳий ҳақида гапира туриб, унинг жасади Астободдан ватани Сабзаворга олиб келинган пайтда унинг отаси бу ерда ҳукумат ишларига бошчилик қилиб турганлигини айтиб ўтади.³⁵ Қанча пайт унинг ҳоким бўлганлиги ва Алишерлар оиласининг Сабзавордаги ҳаёти ҳақида маълумотлар умуман йўқ. Ҳатто Алишер ўз отаси номини бирор асарида ҳам тилга олмаган. "Мажолис"даги баъзи маълумотлар унинг Сабзавордаги ҳаётини озгина бўлса ҳам ёритиши мумкин. Масалан, ўша юқорида мазкур бўлган Мир Шоҳий фикрасида Навоий уни ҳаёт пайти кўрмаган бўлса ҳам хат ёзишганлигини қайд этган:

Мир Шоҳий...Сабзаворликдур. Асли сарбадорлардин бўлур. Бойсунғур Мирзо мулозаматида бўлур эди. Оти Мир Окмаликдур...Фақир агарчи они кўрмадим, аммо анинг била фақир-ни орасида эълону ирсол воқеъ бўлди. Мулк подшоҳи отамни ҳукумат расми бирла Сабзаворға юбориб эрди ва Мир Шоҳийни Астробод ҳокими тилаб, Журжон мамоликига элтиб эрди. Астрободда анга қазо етиб наъшин Сабзаворға келтурдилар...

³³ Мажолис,97-бет

³⁴ Мажолис,66-б.

³⁵ Мажолис,27-б.

Жасади Сабзаворга келтирилганлиги ҳақида гапиришидан уни дафн этиш маросимида Алишер қатнашган деган фикр туғилади. Шундан кўринадики, Алишер ёшлигидаёқ илм-фан, санъат пешволари билан яқиндан алоқа ўрнатишга ҳаракат қилган.

2. У Сабзаворлик таниқли аруз билимдони Мавлоно Яҳё Себак ҳақида гапирар экан, ўзини унга восита орқали яъни Себакнинг шогирди Дарвеш Мансурдан арузни ўрганганлиги билан шогирд санашини фахр билан кўрсатиб ўтади.³⁶ Алишер Навоий "Мажолис"да ва бошқа асарларида ҳам кўп устозларини санаб ўтган. Бироқ улар қошида қачон ва қанча вақт таҳсил олгани ҳақида санавий маълумот келтирмаган. Хожа Юсуф Бурҳондан мусиқа бўйича таълим олгани "Мажолис"дан маълум бўлса ҳам биз Навоийнинг бу фанни қачон эгаллагани ҳақида тайинли фикр айта олмаймиз.³⁷ Бу эса Навоийнинг илм ўрганиш эволюциясини ўрганишда маълум қийинчилик туғдиради. Бу соҳада Самарқанддаги ҳаёти ҳам яхши ёритилмаган Фақат Самарқандда Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳузурида икки йил таълим олганлигини айтган, холос.³⁸

Навоий Самарқандга таҳсил учун борганлигини таъкидлаган, бироқ у ерда неча йил тургани ҳақида маълумот бермаган. "Вақфия"дан маълум бўлишича, 1469 йили Хусайн Бойқаро Хирот тахтига ўтиргунча, Самарқандда яшаган. Навоий Самарқандда Улои Шоший, Мавлоно Юсуфлар билан танишиш тафсилотларини мукамал тасвирлаган: "Мавлоно Улои Шоший - донишманд киши эрди. Хуштаъбликга барча халойиқ уни мусаллам тутар эрдилар. Муаммода Самарқанд аҳли ани Мавлоно Шарафиддин Яздий муқобаласида мазкур қилурлар эрди. Фақир Самарқандга борғонда, аёғи синиб соҳибфирош эрди. Иёдатиға бордим, қошида ўлтуруб, бу муаммоким, андин "Уло" ҳосил бўлур битиб анча тутабардим:

Дур бод аз ту дарду захмати по,

Душманатро бало насибу ано.

Қошидин чиққонда фақирнинг ҳолатин сўруб, ким эрконимни маълум қилғондан сўнгра бу муаммониким, фақирнинг оти андин ҳосил бўлур, айтиб битиб, бир шогирдидин висоқимға юбориб эрди, муаммо будурким:

³⁶ Мажолис, 16-б.

³⁷ Мажолис, 50-б.

³⁸ Мажолис, 32-б.

Чашми ту маро диду манаш нек надидам,
Чун сер бубинам зи ту, ин аст умедам.³⁹

Мавлоно Юсуф - "Бадеий" тахаллус қилур эрди. Ул ҳам Андижондиндур. Мавлоно Сафойи била бўлур эди. Фақир таҳсил учун Самарқандга борғонда, ул Андижондин келди ва анда фақир била бўлур эрди. Сигари син жиҳатидин шеърида хомлик бўлса, фақир ислоҳ қилур эрдим.⁴⁰ Мазкур маълумотлар аниқ Самарқандда рўй бергани Навоийнинг ўзи томонидан ёзиб қўйилган. Яна баъзи мисоллар борки, махсус айтилмаган бўлса-да, улар ҳам Самарқандда юз берган бўлиши керак. Масалан Навоий "Мажолис"нинг Мавлоно Риёзий фикрасида қуйидаги воқеани эслатади: " Самарқандлигдур, мутаккабир ва муъжиб киши эрди. Ҳазални бағоят хўб айтур эрди... Бу ғарро матла анингдурким:

Ситораест дури гўши он ҳилол абру

Зи рўи ҳусн ба хуршед мезанад паҳлу

икки мисра орасида рабт жиҳатидан бир "ки" лафзи керак. Фақир анча дедимки, бу навъ яхшироқ бўлғайки:

Зи рўи ҳусн дури гўши он ҳилол абру

Ситораест ки бо моҳ мезанад паҳлу

Инсоф юзидин керакки, мусаллам тутса эрди, жадал бунёд қилди, фақир соқит бўлдим. Ўз ёронлари талоштилар ҳам қабул қилмади. Самарқандда фавт бўлди."⁴¹

Риёзийнинг ўз сўзида туриб олганлигидан воқеа Самарқандда рўй берган дейиш мумкин. Зеро, Навоий ўрта ёшларда шунчалик машҳурлик тутган эдики, унинг маслаҳатларига ҳатто Абдурахмон Жомий қулоқ осар эди. Демак, воқеада Навоийнинг шоирлик маҳорати юксак эканлиги англашилса-да, бу пайтда у ҳали ёш йигит эканлигини сезиш мумкин.⁴² Воқеанинг

³⁹ Мажолис, 33-б.

⁴⁰ Мажолис, 60-б.

⁴¹ Мажолис, 59-б.

⁴² С.Айний "Алишер Навоий" асарида шу баҳсни келтирса-да, Навоий танқиди моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилмаган. Шу билан бирга, С.Айний ёзади: "Ҳақиқатда ҳам Навоийнинг бу танқиди устозларча қилинган кўрсатмадир; Навоий ифодасида икки мисрани бир-бирига боғлайдиган "ки" келтирилиши билан ташбиҳ ҳам тўлақонли ва ҳақиқатга мувофиқ бўлиб тушган".(Навои:Куллиёт. Дар 15 ҷилд.- Душанбе: НашдавТоч.,1963.-Ҷилди 2. Китоби 1.-с.289) Аввало, Навоий айтган "икки мисраъ орасида рабт жиҳатидин бир "ки" лафзи керак"лиги

Самарқандда содир бўлганлигига "Мажолис"да Риёзийнинг "Самарқандда эди" ва Самарқандда вафот этди" дейиши ҳам далил бўлиши мумкин. Чунки аввало Навоий "Мажолис" тузилмасида шундай схемани танлаганки, агар шоир ўз ватанидан бошқа жойга, масалан, Ҳиротга ёки Самарқандга кўчиб борган бўлса ва айти "Мажолис" ёзилаётган даврда муқим турар жойи Навоий томонидан алоҳида таъкидлаб ёзилган (Масалан, Андижондиндур, сўнгра Самарқандга борди). Агар Мажолисда келтирилган воқеа шоирнинг ўз ватанида содир бўлган бўлса Навоий шоир ватанини тилга олиш билан кифояланган. Шу жиҳатдан ҳам Риёзийнинг самарқандлик дейиш остида Навоий воқеа Самарқандда бўлганлигига ҳам ишора этган.

3. "Мажолис ун-нафоис" дан Алишер Навоий тарбияси остида фарзанд мақомида кун кечирган баъзи бир яқинлари ҳақида ҳам ахборот олиш мумкин. Масалан у Мавлоно Ҳожи Муҳаммад исмли машҳадлик йигитни ўзига фарзанд ўрнида ҳисоблашини ва фарзанддан ҳам азизроқ кўришини айтиб ўтган. Мавлоно Шарбатий Навоий қошида улғайган, Мир Ҳайдар Сабухий ота-оналари Навоийлар хонадони хизматида бўлиб келган кишилар фарзанди бўлиб, яқинлик жиҳатидан фарзанд ҳисобланган. Мир Иброҳим Амир Алишернинг Шайх Баҳлулбек исмли ниҳоят кадрдон дўсти ва тутинган оғасининг набираси бўлиб, Навоий уни ўғлидай асраб катта қилганлигини таъкидлаган. Мавлоно Шоҳ Али Навоийнинг мадрасасида таҳсил олиши билан бирга, унинг хизматида бўлган. Шунингдек, Навоий Саид Ҳасан Ардашер ҳақида гапира туриб, Мирзобек исмли йигит ҳам у кишига ҳам унга фарзанд ўрнида эканлигини айтиб ўтади.

4. Алишер Навоий кундалик ҳаётини унинг яқин дўстлари ва суҳбатдошларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. "Мажолис"дан уларнинг баъзилари ҳақида тасаввур олиш мумкин. Булар Мавлоно Бурҳониддин, Мирхонд, Мавлоно Нодирий (бир муддат мусоҳиб бўлган), Мавлоно Фаҳриддин, Паҳлавон

Навоий байтига эмас, балки Риёзийнинг ўз матласига тааллуқлидир ва Навоий бу билан матланинг такомиллашмаганлигини танқид этган. Навоийнинг ўзи келтирган байтда эса икки мисра орасида "ки"йўқ ва керак ҳам эмас. У шунда "ҳам маъно, ҳам вазн" жиҳатидан шоир айтганидек "бу навъ яхшироқ бўлғай" эди. Зотан, Навоий байтида Риёзий байти мазмуни икки мисра орасига талаб қилган "ки" боғловчиси жумла тузилишининг ўзгартирилиши эвазига ортиқча бўлиб қолади.

Маҳмуд Кўштигир, Шайхимбек Суҳайлий, Мавлоно Фасихиддин Низомий, шунингдек, “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да Хожа Дехдор номи ҳам тилга олинган. Абдурахмон Жомий ва Саид Ҳасан Ардашер, маълумки, Навоий эътиқод қўйган кишилар бўлиб, у устозлари аҳволдан ҳамиша боҳабар ва уларнинг суҳбатларидан баҳраманд бўлиб юрган.⁴³ Навоий таржимаи ҳолининг шоир томонидан анча мазмунли ёритилган томони унинг Жомий билан муносабатлари ақс этган “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асаридир. Бу асардан Навоийнинг Султон Ҳусайн Бойқаро замонидagi турмуш зайли, ижодиёти, мураббийлик фаолияти, ўй-кечинмалари борасида анча қизиқарли маълумотлар олиш мумкин. Бироқ шуниси борки, ундаги воқеа-тафсилотлар санаси кўрсатилмаганлигидан амир Алишер ҳаётининг қайси паллаларига хос бўлган воқеалар, руҳий ҳолатлар ҳақида сўз бораётганлиги аниқ эмас.

Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро саройига чақирилгунича бўлган даврда уч султон хизматида бўлади. Абдулқосим Бобур, Абу Саид Мирзо ва Султон Аҳмад Мирзо.

Навоийнинг шахсан ўзи баъзи жузъий тафсилотларни ҳисобга олмаганда бу мулозамат даврлари ҳақида бирор-бир қўлга илашадиган маълумот қолдирмаган. Жузъий маълумотлар нималардан иборат? Масалан, Абулқосим Бобур Мирзо даврига оид маълумот “Мажолис”да мавжуд бўлиб, унда Хожа Ҳасан Хизршоҳ Астрободий ҳақидаги фикрада, унинг Абулқосим Бобур фавтидан сўнг Машҳадда оғир касал бўлиб қолгани ва Алишернинг кўмаги билан сиҳат топиши айtilган.⁴⁴ Бунда биз Алишернинг Абулқосим Бобур вафотидан сўнг Машҳадда бўлганлиги ҳақидаги маълумотларнинг тасдиғини кўраимиз. Аммо унинг Абулқосим Бобур саройидаги мулозамати ҳақида сўз йўқ.

Абу Саид мулозамати ҳақида эса, очик гапирилмаса ҳам, баъзи воқеалардан Абу Саид Мирзо даврида Алишер Ҳиротда бўлиб, сарой амалдорлари билан алоқада бўлганлигини, ўзи ҳам қандайдир вазифа билан шуғулланганлигини англаш мумкин. Жумладан, унинг яқин дўсти Шайхимбек Абу Саиднинг махсус мулозими экани, Абу Саид тарихини ёзаётган Мавлоно Абдусамад Бадахший билан ошнолиги шу фикрни тасдиқлайди.

⁴³ Қаранг: Навоий Алишер. Хамсат ул-мутаҳаййирин, Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер: Асарлар. XVтомлик.- Т.:Ф.Фулом, 1967.- XIV жилд

⁴⁴ Мажолис, 46-бет.

Навоий Аҳмад Мирзо даргоҳидаги мулозамати ҳақида ҳам ҳеч қандай маълумот қолдирмаган. Ҳатто Султон Хусайн Бойқаро саройида қандай вазифаларда ишлаганлиги ҳақида ҳам иложи борича гапирмай ўтган. Фақат “Мажолис ун-нафоис”да Мавлоно Бурҳониддин фикрасида унинг ижодидан намуна сифатида ўзининг муҳрдорлик лавозимига тайинланиши муносабати билан ёзган таъриҳини келтиради. Бундай йўл тутиш унинг ғоятда камтар инсон бўлганлиги билан изоҳланади. Унинг оғзаки равишда ўз ҳаётидан келтирган нақллари тарихчи Хондамирнинг улуғ амир ҳаётига бағишлаб ёзган “Мақорим ул-ахлоқ” асарида келтирилган. Умуман, унинг ҳаётига доир маълумотларни кўпроқ унинг замондошлари асарларидан топиш мумкин. Амир Низомиддин Алишернинг ўз асарларида келтирилган ҳаёти ва фаолияти қирралари ана шу маълумотлар билан чегараланган.

Навоий нигоҳи тушган тазкиралар

Навоий ва ҳаёти ва ижодини ўрганишда тарихий асарлардан ташқари тазкиралар ва шу типдаги эсдалик асарлари жуда кенг маълумотлар беради. Масалан, тазкиралар ичида Алишер Навоий номи зикр этилган илк асар Амир Давлатшоҳ бинни Аловуддавлa Бахтишоҳ ал-Ғозий Самарқандий қаламига мансуб “Тазкират уш-шуаро” асаридир. Муаллиф умрининг асосий қисмини сипоҳийликда ўтказган. Бизгача етиб келган мазкур асари ундан ягона ёдгор бўлиб, унда беш юз йил мобайнида яшаб, ижод этган бир юз эллик нафар шоир ва адиб фаолияти тадқиқ доирасига тортилган.⁴⁵ Бу асар ҳижрий 892 (1486) йили ёзилган бўлиб, муқаддима, етти қисм ва хотимадан иборат. Асарнинг хотима қисми Давлатшоҳга замондош бўлган шоирлар ҳақида бўлиб, жумладан Алишер Навоий борасидаги қимматли маълумотлар ҳам шу қисмдан жой олгандир. Асарнинг яна бир диққатга сазовор жойи шундаки, у Алишер Навоий номига бағишланган ва асар дебочасида шу ҳақда сўз юритилган.

⁴⁵ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. Б.Аҳмедов таржимаси. - Т.:Ф.Фулум,1981, 4-бет.

Аввало, Давлатшоҳ Навоийнинг барча лақабларини санаб, кўрсатиб ўтишга ҳаракат қилади ва сўнг унинг фазилатлари мадҳига ўтади:

Молики риқоби килку шамшер

Низом ул-миллат вад-дин Алишер-

ки, мамдуҳи акобири офоқаст ва мазҳаре ки, мажмуи макорим ул-ахлоқ, зоти малаксифоташ унсури караму мурувват ва ҳиммати кимёхосияташ айни шафқату рофиятаст. Арбоби фазлро суддаи маниъаш мақарри муаййин ва асҳоби иллати фоқаро дор уш-шифои карамаш мафарри мубаййин. Иморати гил, гарче зоҳиран шиори ўст, аммо ба ҳақиқат иморати дил низ пешаву кори ўст. “

(Соҳиби ул шамшир, қиличнинг

Алишер ул низомидир миллату диннинг.

У - давр улуғларининг мадҳида бўлган буюклик. У барча олий хулқларни ўзида акс эттирган сиймодир. Малаксифатли зоти карам ва мурувватнинг асосидир, кимёхосиятли ҳиммати - раҳм-шафқатнинг ман-баси, фазл арбобларига олий остонаси доимий макон, фақирлик иллатига дучор бўлган кишиларга карамининг шифо уйи шаксиз бошпана. Унинг шиори кўринишидан лой иморат бўлса ҳам, ҳақиқатда кўнгил иморати куриш бўлди.)

Давлатшоҳ Амир Алишер фаолиятида бўртиб кўринган ик-ки асосий йўналишни ажратиб кўрсатади ва уларни шарҳлаб ўтади: “Бо язди субҳонаҳу таоло дар ин ҳар ду тариқаш собити қадам ва росуҳи дам дорад, ки шеваи аввал сабаби маъмурии билод ва шафқат бар уббод аст. Ва тариқи сонӣ, асли ихлосу маҳзи ришоди меъмори саъйи жамилаш вайронии мулкро маъмур сохт ва соқии карамаш махмурони ситамро масрур гардонид. Ли муаллиф ал-китоб:

Дар замонаш чун з-вайронӣ намебошад асар,

Чуғз аз ин васвосу савдо мекунад навхагарӣ.

Покбозии, ки ба жилваи абкори маонӣ қаноат ва Исосифат аз олоиши табиат мужаррад буда ва хайроту эҳсон ёдгори ўст. Ва боқӣёт ул-солиҳот муниси рӯзгори ўст...Дуои давлати ин амири қабири соҳиби ҳиммат бар заммаи халқ фарз аст:

Раиятпаноҳо, дилат шод бод,

Ба саъйят мусалмонӣ обод бод!

Фидоият ҳама чиз шоиста дод,

Жавонмардиро, донишу дину видод.
З-фазлат Хуросон фархундаи бум,
Шараф бурда бар хоки Юнону Рум.
Мурод аз жаҳон номи нек асту бас,
Ба жуз номи неку намонад з-кас.
Туро хайру эҳсон ва некию ном
Бимонад то жовидон, вас-салом!⁴⁶

(Ҳақ субҳонаху ва таоло иноятидан бу икки йўлда собит ва катъийдир: биринчиси шаҳарларни ободонлаштириш ва мўминларга муруват қилишдир, иккинчиси, гўзал қарашлари меъморининг асл ихлоси ва пок ҳақ йўликим, мулк вайронгарчилигини обод қилди. Карамӣ соқийси ситам махмурларини хушвақт этди. Муаллифдан:

Замонида вайронадан асар қолмади,

Бойкуш бу ишлардан фарёд кўтарди.

Унинг поклигим, маъно бокиралиги жилвасига қаноат қилган ва Исо сифат табиат макруҳликларидан ўзини тортган. Хайрли ишлари ундан ёдгор, эҳсонлари унинг тақдирига мунис бўлди... Ҳимматли улуг амирнинг давлати ҳақиқа дуо қилиш халқ учун фарздир.

Эй халқларвар, дилинг шод бўлсин.

Ғамхўрлигингдан мусулмончилик обод бўлсин.

Фидолигинг барча ишни шойиста қилди-

Жувонмардлиги донишу оллоҳ динини.

Фазлингдан Хуросон гуллаб-яшнади,

Овозаси Юнону Румга тарқалиб шараф топди.

Дунёда яшашдан мурод яхши номдир,

Инсондан қоладигани яхши ном, холос.

Сендан савобу эҳсону яхшилику ном -

Қолсин, жаҳон тургунча мангу.

Давлатшоҳ Навоий таржима ҳолини унинг зикрига бағишланган асосий бўлимда насаб тавсифидан бошлайди:

“ Волиди бузургвори ин амири номдор аз машоҳири рўзгор буд ва аз жумлаи санодиди улуси Чигатой ва ба рўзгори давлати султони изоми Абулқосим Бобур Баҳодур мудаббири мулку кофии давлат ва муътамиди алайҳ ва машорун илайҳ.

⁴⁶ Давлатшоҳ бин Бахтишоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро/Ба химмати Муҳаммад Рамазоний.-Техрон,1338 х.-Саҳ.12-13.

Бо вужуди туркий тарки фазоил наменамуд.⁴⁷ Ва ғояти ҳиммати олиаш бар он масруф буд, ки фарзанди саодатмандаш ба зевари фазл мутаҳаллӣ ва ба анвори ҳидоят мутаҷаллӣ гардад.

(Бу номдор амирнинг отаси замонанинг машҳурларидан эди ва Чигатоӣ улуси улуларидан бўлиб, азим султон Абулқосим Бобур Баҳодир давлати даврида мамлакат донишманди ва давлат билимдони ва (султоннинг) ишончли кишисига айланди. Сипоҳий эканлигига қарамасдан, фозилликни ташламади ва барча олий ҳимматини саодатманд фарзандининг фазл беағи билан безаниши, ҳидоят нурлари билан ярқирашига сарфлади.)

Муаллиф Навоийнинг Абдулқосим Бобур меҳрини қозонганлигини ёзар экан, унинг ёшлик пайтидаёқ шеър ёзишда моҳир бўлганлигини таъкидлайди: "Дар рӯзгори подшоҳи мағфури мазкур, ин амири кабир бо вужуди ихтишоми ҳукумат доиман ба фазилат кўшиди ва ба арбоби фазл суҳбат дошти ва таъби кариму зеҳни мустақимаш ба гуфтани ашъору шунидани осору ахбор мавлаъ буди ва дар овони шабоб зуллисонайн шуд ва дар шеваи туркӣ соҳибфан гардид ва дар тариқи форсӣ соҳибфазл.

Муаллифро аст:

Туркийсин кўриб қилурлар тарку товба ҳам

Гар тирик бўлсалар эрди Лутфий била Кардарий.

⁴⁷ В.В.Бартольд ушбу парчани қуйидагича изоҳлайди: "По словам Давлатшаха, на службе у Бабурa находился отец Мир Алишера, турок, но образованный человек, старавшийся дать возможность лучшее образование своему сыну(Мир Али Шир и политическая жизнь, стр.216). Кўриниб турганидек атокли шарқшунос " *تركش* " сўзини туркий деб таржима қилган ва "турк бўлса ҳам, лекин маълумотли киши", деган хулоса чиқарган. Давлатшоҳ учун Навоийнинг отасини туркий деб миллатини алоҳида ажратиб кўрсатишга туркийлар давлатида бирор эҳтиёж бўлмаган бўлиши керак деб ўйлаймиз. Шу жиҳатдан В.В.Бартольд таржимаси асл маънони ифодаламаган дейишга асос бор. Рус шарқшуноси каби Садриддин Айний ҳам мазкур иборадан келиб чиққан ҳолда Навоий отасини саводсиз деб хулоса чиқаргандир(Қаранг: Навоӣ, с. 199). Бу сўз Давлатшоҳ асарининг барча нусхаларида бир хил ёзилган. Ўзига хос танқидий матн ҳисобланган, 1958 йили Техронда Ҳожи Муҳаммад Рамазон томонидан нашр этилган нусхада ҳам юқоридаги тарзда берилган. Айтиш керакки, кўпгина туркий адабиёт намуналарида турк сўзи "самимий, беғубор, оддий, содда табиатли" деган маъно билан бирга "жангари" маъносида ҳам келтирилган ўринлар мавжуд. Шу жиҳатдан биз бу сўзни сипоҳий деб таржима қилдик.

Бо вужуди форсий дар жунби шеъри комилаш,
Чист ашъори Заҳиру кист бори Анварий?

Султон Бобур подшоҳе буд суханшунос ва ҳунарпарвар. Доиман, бар лутфи таъби ваққоди ин амири кабир офарин карди ва аҳёнан дар туркӣ ва форсӣ шеъре аз мушшаоти он амири кабир мутолаъа намуди ва дар қудрати таъбу зебоии каломи латифаш таажжуб карди ва ба алтофи бедаригааш мустафид ва ба дуои хайраш мадад фармуди.

(Мазкур мағфиратли подшо (Абдулқосим Бобур - Ш.С.) замонасида улуг амир ҳукумат ҳашаматиға қарамасдан, доим фазилат орттиришға ҳаракат қилар ва фазл арбоблари билан суҳбат қуларди. Ўткир зехни ва муқаррам таъби шеър айтиш, асарлар ва тарихлар тинглашға ташна эди. Ёшлик пайтларидаёқ зулнисонайн бўлди. Туркий тилда маҳорат эгасиға, форсӣ-да фазл соҳибига айланди. Муаллиф бу амир ҳақида шундай дейди: Шеър.

Султон Бобур суханшунос ва ҳунарпарвар подшоҳ эди. Доим лутф ила бу улуг амирнинг ёрқин таъбига офарин ўқирди. Баъзида унинг туркий ва форсӣ ижодидан бир шеър ўқир ва таъбининг қудрати, латиф камолининг зеболиги қаршисида таажжубланар эди. Ўзининг бедариг лутфидан баҳраманд ва яхши дуоии билан мадад берарди...)

Давлатшоҳ Навоийнинг Абулқосим Бобур саройида яшаганлигини ва унинг 1452-1457 йиллар орасидаги ҳаётини умумий кўринишда бўлса ҳам ўз даврида биринчи бўлиб тасвирлаб берганлиги диққатға моликдир. Бироқ, ундан кейинги ҳаёти ҳақида гапирмасдан, балки бу тазкира ҳажми талаби нуқтаи назаридан бўлса керак, бирдан тазкира ёзилаётган даврга қайтади:” *Ал-йавм ин амири кабир, ҳомии дину давлат ва пуштипаноҳи шаръу миллат аст. Хусрави рўзгор аз насойиҳи муфидаш мустафид ва асҳоби маносибу арбоби маротиб аз суҳбати шарифаш машкур ва розӣ. Мажлиси маниъаш мақсади фузало аст ва даргоҳи рафиъаш маржаъи зуафову фуқаро. Хони неъматаш барои маҳжурони неъмат муҳайё ниҳода. Боби карамаш бар рӯҳи ниёзмандон доиман кушода, орӣ*

Хайрот чунин лутфи худой бошад,

Не аз сари шуҳрату риой бошад.

Соҳибназаре, ки сийраташ хайру атост,

Биллоҳки, ҳидояташ атой бошад.⁴⁸

⁴⁸ Ўша асар, 368-б.

(Бу кун улуғ амир дину давлат ҳомийси, миллат ва шариатнинг пушти паноҳидир. Замон хусрави (Хусайн Бойқаро) унинг фойдали маслаҳатларидан баҳраманд ва мансаб аҳлию мартаба арбоблари унинг шариф суҳбатидан миннатдор ва рози. Фозилларнинг мақсади унинг олий мажлисига етишишдир. Унинг кенг даргоҳи заифлару фақирларга бошпана, дастурхонидаги неъматлари муҳтожлар учун муҳайё қилинган, қарам эшиклари ниёзмандлар учун доимо очик. Ҳа,

Савоб ишлар шундай худо лутфи билан бўлса,

Шухрату, бир мақсад кўзланмаган бўлса.

Сийрати хайру эҳсон бўлган назар соҳибининг

Оллоҳки, ҳидояти Илоҳдан берилган бўлса керак.)

Шундан сўнг Давлатшоҳ унинг ижодига тўхталади:” Ончи то имрўз аз он таъби латиф содир шуда аз туркию форсй: Дар туркй - Жавоби “Хамса”и шайхи ориф Низомй аст, ки қабл аз он амири кабир ҳеч кас бар чунин фазле икдом нанамуда. Ал-ҳақ доди маонй дар он дoston дода ва ду байт аз дostonи “Лайли ва Мажнун” ба истишҳод меоварим, ки дар баҳориёт аст ва ташбиҳоту хаёлоти баланд дар ин ду байт аст:

Марз узра кияр себарға жавшан,

Шашпар кўтарур бошиға савсан.

Лола варақин бериб сабоға,

Бағриқародек учар ҳавоға.

Таъби латифи саноеъу бадоеъи боқии абёт аз ин ду байт маълум кунад.

“Дар хона агар кас аст, як ҳарф бас аст”

(Бугунгача ул латифтаъбдан нимаки содир бўлган бўлса, туркийда ориф шайх Низомийнинг “Хамса”сига ёзган жавобидир. Ул улуғ амирдан олдин ҳеч ким бундай муваффақиятга эриша олмаган. Алҳақ, маъноларни ул дostonда олий даражасига етказган. “Лайли ва Мажнун” дostonидан икки байт келтирайликким, баҳор ҳақидадир ва ташбиҳлар, юксак хаёлот мавжуддир: Парча. Латиф таъби, қолган байтларининг бадийлиги ва санъат-короналиги шу икки байтдан маълум.

“Уйда бирон киши бўлса, бир сўз басдир”)

Навоий “Хамса”сига билдирилган мазкур муносабат тазкиралар ичида энг дастлабки ва ўта масъулият билан берилган баҳо сифатида диққатга сазовордир. Йирик навоийшунос олим Б. Валихўжаев Навоий “Хамса”сини ўрганар экан, ёзади:” Маълумки, ўрта аср адабиётшунослиги бадийий асар яратиш жараёнида унинг мазмун ва шакли масалаларига эътиборни қан-

чалик қаратган бўлса, асар яратишда такрордан қочиш, оригинал ёзишга интилишни ҳам шунчалик назарда тутган эди. Бу фикр адабиётшуносликда маълум, назарий масалалардан баҳс юритувчи асарларда ҳам, эпик шеърят намуналари бўлмиш дostonларнинг қирини ёки хотима қисмларида ҳам, шу жумладан, туркум дostonлар-панж ганж, ҳамса, ситта, сабъа таркибидаги асарларда ҳам баён этилган. Бундай мисолларни Низомий Ганжавий дostonларидан ҳам келтириш мумкин... Бундай тарзда мулоҳаза юритиш, янгилик яратишга даъват кейинги асарларда ҳам давом этди. Ана шунинг натижасида XIV асрдан бошлаб, Низомий Ганжавий “Хамса”си ва унинг таркибига кирган дostonларга бўлган икки муносабат кўзга ташланади. Булардан бири-Низомий Ганжавийни қўллаб-қувватлаш ва “Хамса”си анъанасини давом эттиришга интилиш. Бу ҳолни Хусрав Дехлавий ижодида учратиш мумкин...Низомий Ганжавий “Хамса”сига иккинчи хил муносабат эса унинг “Хамса”сига, ундаги дostonларга танқидий ёндашиш ва унинг поэмаларини такрорламаслик, уларнинг ўрнига янги сюжет линияларини киритишга интилиш анъанасидир. Кейинги тенденция намояндаларидан Ҳожуи Кирмоний ва Салмон Соважийлар (XIVаср) бу соҳада очик-ойдин фикр билдирганлар...Бундай ҳол XV асргача ҳам давом этди. Натижада XV аср шоирларидан Мавлоно Саккокий, Мавлоно Отоий ва Абдурахмон Жомийлар ҳам Низомий “Хамса”сидаги айрим дostonларга ишора этиб, улар эскирдилар, энди тоза, янги қиссалар яратиш лозим, деб уқтирдилар... Демак, Алишер Навоийгача ва унинг замонасида Низомий “Хамса”си таркибидаги дostonлар ва образларга икки хил муносабат мавжуд бўлиб, Низомий “Хамса”си таркибидаги асарларни янгилаш тўғрисидаги фикр устувор эди. Шунинг учун ҳам XIV-XV асрларда яратилиб, хамсатайн типига кирмовчи панж ганж-бешликларнинг кўпи ана шу талабларга мувофиқ тарзда ёзилаётган эди. Буни Ҳожуи Кирмоний (XIV), Жамолий Табрзий, Кавкабий (XVаср) бешликлари ҳам тасдиқлайди. Алишер Навоий эса буларнинг ҳаммасидан хабардор эди. Бас, шундай экан, нега Алишер Навоий ўша даврларда анча жонланган йўналиш-Низомий “Хамса”си дostonларини янгилаш йўлидан бормай, балки Низомий ва Хусрав Дехлавий асарларини-хамсатайини ўз “Хамса”сини яратишда мезон-илҳом манбаи қилиб олди? Бизнингча, бу масалада Алишер Навоий бир томондан Низомий ва Хусрав Дехлавий хамсаларининг моҳиятини чуқур тушунган ҳолда уларни ҳимоя қилишга чоғлади, иккинчидан ва энг муҳими, анъанавий мавзу ва қаҳ-

рамонларни янги давр ҳамда талаблар асосида янгича талқин қилиш, шаклан ўхшаш, аммо оригинал, мазмунан ҳамоҳанг, аммо янги асарга, янги қаҳрамонларга айлантириш мумкин, яъни назираи беназирни майдонга келтириш лозим деган ақидадан келиб чиққан эди. Бу билан у илмий адабий меросни қадрлай билиш, ундан фойдалана олиш лозим, у эскирди деб баҳридан кечиш керак эмас, дегандай бўлади. Навоийнинг:

Кишилиқ будурким унутсанг ани,

Чу таркинг қилур тарк қилсанг ани,-

деб ёзгани ҳам шу маънода катта ҳикматга моликдир.⁴⁹

Давлатшоҳ Самарқандий Навоий ижодини кўздан кечиришда давом этар экан, энди уни Хусрав Дехлавий маҳорати билан солиштиради:” **Аз рӯи густоҳй аз каломи туркй ва форсий ин амири кабир чанде хоҳим овард то пеши фузало намудорй ва аз онҳазрат баъд ал-йавм ёдгорй бошад: Дар жавоби қасидан “Баҳр ул-аброр”и Хожа Хусрави Дехлавй ин амири кабирро қасидан фарроост. Ва баъзе аз он қасида дар ин тазкира ирод мешаванд**

Оташин лаъле ки тожи хусравонро зевар аст,

Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

Тухми расвой диҳад ҳар донаи тасбеҳи зарк,

Оре, Оре, дона тухми хешро боровар аст.

Мардро як манзил аз мулки фано дон то бақо,

Меҳро як рӯза роҳ аз боҳтар то ховар аст.

Золиму одил на яксонанд дар таъмири мулк,

Хук дигар дар шиёри мулку деҳкон дигар аст.

Эй басо нуқсон, ки дар зимнаш бувад як навъ суд,

Чун дафи дӯй дарид, аз баҳри маймун чамбар аст.

Тухфат ул-афкор агар созам лақаб, ўро сазост,

Тухфае чун наздат, з-баҳри фикратам ин гуҳар аст.

(Бу тазкирада одат бўйича, гўстоҳлик бўлса ҳам, бу улуғ амирнинг туркий ва форсий каломидан бир нечасини келтирамизким, фозилларга маълум бўлсин ва ул ҳазратдан бугундан бошлаб ёдгор бўлиб қолсин:

⁴⁹ Б.Валихўжаев. “Хамса”ёзиш анъанасига Алишер Навоийнинг муносабати/Ўзбек тили ва адабиёти, 1990.-№ 1.-Б. 16-21.

Улуғ амирнинг Хожа Хусрав Дехлавийнинг "Баҳр ул-аброр"⁵⁰ қасидасига жавоб тарикасида ёзган ажойиб қасидаси бор ва ундан бу тазкирада баъзи парчалар келтирилади:

Подшоҳлар тожига безак бўлган ул оташин лаъл

Бошда хом хаёл пиширувчи чўедир.

Макр тасбеҳининг ҳар донаси расволик тухумини берур,

Ҳа,ҳа, ҳар дона ўз тухумини беради.

Мард учун фанодан бакогача бир қадамдир,

Куёш учун шарқдан ғарбгача бир кунлик йўлдир.

Золим ва одил мулк таъмирида бир хил эмасдир, Мулк шудгорида тўнғизнинг иши ўзгачаю дехқоннинг иши ўзгача бўлур.

Нуксонлар кўпки, ортидан (баъзилари) бирор фойдага сабаб бўлиши мумкин,

Лўлининг дойраси ёрилса, маймунга чамбарак бўлиши мумкин.

Унинг номини "Тухфат ул-афкор" қўйсам муносиб бўлар,

Тухфам олдингдир, у тафаккурим денгизидан олинган бир гавҳардир.)

Мазкур қасиданинг яратилиш тарихи Навоийнинг "Хамсат ул-мутаҳаййирин" асарида батафсил берилган: Алишер Навоий Абдурахмон Жомий билан Амир Хусрав ижоди ҳақида суҳбатлашгандан бир неча кун ўтиб, султон билан Марвга жўнашга тўғри келади. Устоз ёнига хайрлашишга кирганда, у бир қоғоз тугказади. Навоий йўлда уни очиб ўқиса, Хусрав Дехлавийнинг "Дарёи аброр" номли қасидасига жавобан Абдурахмон Жомийнинг "Лужжат ул-асрор" қасидаси бўлиб чиқади. Навоийда ҳам бу қасидага назира яратиш фикри туғилиб, уни Марвга етгунча ёзиб тугатади ва таникли шарқшунос олим Шоислом Шомухамедов ибораси билан айтганда, "натижада, жуда чуқур фалсафий-ижтимоий фикрлар, юксак бадий маҳорат билан ифода этилган сеҳргар образлар, мажозлар, киноя ва ташбиҳлар, маънодор сўз ўйинларига бой ажойиб асар майдонга келади."⁵¹

Давлатшоҳ Самарқандий бу икки қасидани ўзаро қиёсий таҳлил қилар экан, Навоий қасидаси бадий савиясига кўра Хусрав қасидасидан қолишмаслигини кўрсатиб ўтади:"Агарчи амир Хусрав муқаддами асҳоби фазл аст ва дар "Баҳр ул-

⁵⁰ Давлатшоҳ Самарқандий тазкирасининг барча нусхаларида Хусрав Дехлавийнинг "Дарёи аброр" қасидаси "Баҳр ул-аброр" тарзида келтирилган.-Ш.С.

⁵¹ Ш.Шомухамедов.Одамийлик иншоиси.Тошкент,1984,90-бет.

аброр” маорифу ҳақоиқу ҳаёлоту дақиқои ӯ назди орифон муқаррам ва муаззаз аст, аммо ин амири қабир низ доди маонӣ дода ва дар шоирӣ ва суҳанварию намуди ҳаёли хос тақсире накарда

Ин аст жавобе, на кам аз гуфтаи Хусрав,

Балки ин ду суҳан хубтар аз якдигар уфтод.

(Гарчи Амир Хусрав пешқадам соҳиби фазл бўлса ҳам, “Баҳр ул-аброр”да унинг маърифат ва ҳақиқатлар, дақиқ ҳаёлоту орифлар наздида муқаррам ва азиздир. Бироқ бу улуғ амир ҳам маъноларни (энг баланд) чўққисига чиқарган бўлиб, шоирлик, суҳандонлик, ўзига хос тахайюлни кўрсатишда хато қилмади:

Мана будир жавоб, Хусрав сўзидан кам эмас,

Балки, бу икки суҳан бир-бирдан яхшироқ воқеъ бўлди.)

Дарҳақиқат, таникли адабиётшунос олим М.Муҳиддинов тўғри қайд этиб ўтганидек, “Навоийнинг бу қасидаси Ҳиротда оғиздан-оғизга ўтиб шуҳрат қозонган. Аммо Навоий бу билан қаноат-ланмай, Хусрав Дехлавийнинг шу қасидасига яна бир татабуъ ёзади. Унинг биринчи байти мана бу:

Хирқои пурбахъя,к-аҳли фақрро к-он дар бар аст,

Бар фазои олами маънӣ сипехру ахтар аст.

(Фақр аҳли эғнидаги чок-чок эски тўн маъно олами эғнида (гўё) осмон ва юлдузлардир)

Биринчи қасидада Навоий Амир Хусрав ва Жомий йўлидан бориб, шоҳ ва мамлакат, шоҳ ва раият, шоҳ ва адолат мавзулари устида фикр юритган бўлса, иккинчисида шоҳ ва дарвеш, дарвешларнинг тариқати ва ахлоқи ҳақида гапириб келиб, асарни Ҳусайн Бойқароға бағишлаган. Аммо, афсуски, кейинги қасида бизгача етиб келмаган. Келтирилган маълумотларни эса Навоийнинг ўзи “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарида қайд этган.⁵²

Давлатшоҳ давом этади: “Девони ашъори туркии ин амири қабир зевари мажолиси салотин ва акобир аст. Ва навои арғунини Навоӣ ушшоқи бенаворо ба роҳи рост меоварад ва муҳолифон аз садои сарири қилкаш мағлубанд. Зиҳи овоза ва оҳанги хусравонааш маҳбуби Султон Ҳусайн, ки аз диёри туркӣ то худуди Ҳижоз бирафт. Ва зиҳи дабдаба аз Нишопур

⁵² М.Муҳиддинов. Икки олам ёдуси. Тошкент, Фафур Ғулум, 1991. 7-8-бетлар.

то ба Исфаҳон расид. Гӯшҳон аҳолии диёри аҷам аз ин садо пур ва гӯшаҳон олам з-ин баҳре пур аз дур! Пайки сабо ин хабар ба Ироқ расонида, авроқи Туборо фалак шаъботи ин ниҳол гардонида.⁵³

(Бу улуг амирнинг туркий шеърӣ девони султонлар ва киборлар мажлисларининг безатидир. Навоӣнинг (инсонии) элитар навоси бенаво ошиқларни тўғри йўлга бошлабди, муҳолифлар унинг қаламининг китрилашидан орқага чекинадилар. Подшоҳона оҳанги Султон Хусайннинг маҳбуби! Қандай яхши овозаки, турк диёридан Ҳижоз ҳудудигача кетди! Қандай соз дабдабаки, Нишопурдан Исфаҳонгача етди! Аҷам диёри аҳолисининг қулоқлари бу овоздан битган ва оламнинг ҳар бурчаги бу дарёнинг дурларидан тўлган. Тонг шабадаси бу хабарни Ироққа етказгандир ва фалак Тубо дарахтининг баргларини бу ниҳолнинг шохчаларига айлантирди.)

Тазкирада Давлатшоҳ ўзининг Навоӣга бағишланган қасидасини илова этган бўлиб, форс-тожик шоирлари ижодига мансуб биринчи муламма шеърдир. Умуман, бу тазкирадаги маълумотларнинг афзаллик томонлари кўп бўлиб, у кўпчилик манбаларга Алишер Навоӣ ҳаёти ва ижодини ёритиш нуқталарини, умумий йўналишни белгилаб берган ва айниқса, Навоӣнинг бадий маҳоратига жиддий баҳо берган илк тазкира сифатида ҳам қимматбаҳо манбадир. Шунингдек, Давлатшоҳ Навоӣга бўлган юксак эҳтироми туфайли тазкирада унинг хайрли ишларини ҳам кўрсатиб ўтишни лозим топганлиги унинг Навоӣ фаолиятининг деярли барча томонларини ёритишга ҳаракат қилганлигидан дарак беради: "Рои савобнамоёш иқтизо кард, ки тавосили амволро сарфи хайроту мубаррот намояд ва дасти татовули меросхўрон ва шаталбарон аз он кутоҳ гардонад...Аз холиси амволаш, ки дар роҳи худо, ба рағми риёву ҳаво дар ин мамолик бар мадорис, масоҷиду работот, дор уш-шифо ва буқоъи хайр харжу сарф карда. Ва авқоф, ки бар он буқоъ муқаррар карда, тахминан 500 тумон кепакӣ бошад...Агар ба тафсил зикри аъдоди хайроту мустаҳсаноти ин амири кабир карда шавад кор ба тавилу атноб анжомад, чанде ки дар дор ус-салтанаи Ҳирот ва баъзе аз машоҳиру манозилу мароҳил аст, мужмалан зикр хоҳад шуд: Аввалан, имороти дор ус-салтанаи Ҳирот, масалан, Масҷиди Жомеъ ва мадраса, хонақоҳ ва маҳалл бар канори жўи Инжил, ки Силсабилу анҳори жаннат аз ғайрати он дидан тар доранд. Ва мусофирон дар тамоми рубъи маскун бадин ниҳзат ва маҳалли иморатӣ нишон намедиханд. Ва

⁵³ Давлатшоҳ Самарқандӣ. Тазкира..., саҳ. 370

дигар эҳдоси Работи ишқ аст ва собиқан дар ин тазкира сабт шуд. Дигар, имороти Работи Сангбаст аст ва низ ба маҳалли худ марқум шавад. Ва ҳоло дар чанд маҳалли дигар имороти олия эҳдос фармояд, мисли иморати сари равзаи Саид Қосим Анвор ва Фаридиддин Аттор ва работи Дайробод ба навоҳии Нишопур, ки соҳиби работи Аёзи Хос аст, балки аз он олитар ва сангиттар. Ба инояти илоҳӣ чанд вақт аст, то ҳиммати олий бар хайрӣ гумошта. Оби чашмаи Гил аст, ки аз машоҳири аййӯни Хуросон аст ва аз муназзаҳоти жаҳон ва дар олий вилояти Тус воқеъ аст, ба Машҳади муқаддаса оварад ва мужовирон ва муқимони Машҳади муқаддаса аз жаври беобӣ ҳалос созад ва дар он мадади ҳиммати аҳдуллоҳ шомили ҳоли ин амир аст. Чи эҳсон аст, ки салотин ва жабборони олам дар ин кор ожизанд ва қариб ба даҳ фарсах шаръӣ аст манбаъи ин об, ки мажмуъ дар ноҳамвориҳо ва шикастагиҳо об мебояд овард ва ин хайр бар жамий хайроти шарифаш шараф дорад ва Машҳади муқаддаса аз ин ҷӯи рашки беҳишти баррин ва ғайрати нигорхонаи Чин хоҳад шуд...Боқӣ иморату хайроти ин амири кабиру хабирро ба тафсил наметавон овард чи аз шумору аъдод афзун аст.”

(Унинг савобга бошловчи фикри барча мол-дунёни садақаю хайрли ишларга сарф қилишга ундади ва меросхўрларнинг ҳамда чўтолчиларнинг тажовузкор қўлларини калта қилди...ҳолис мол-мулкани худо йўлида ва нафсу ҳавога қарши мамлакатларда мадрасалар, масжидлар, рабоблар ва хайрия бинолари ва шифо уйи қуришга сарф қилди. Ул биноларга тайинланган вақфлари, пул ҳисобида тахминан, 500 туман кепакӣ бўлса керак. Агар батафсил бу улуғ амирнинг хайрия ишларини санайдиган бўлсак, гап чўзилиб кетади. Шунинг учун Хирот дорус-салтанасида ва бошқа манзилларда жойлашган иморатларнинг машхурларидан баъзилари умумий тарзда зикр этилади. Биринчидан, Хирот дорус-салтанаси иморатларидан Жомеъ масжиди, мадраса, хонақоҳ, доруш-шифо ва ҳаммомким, барҷаси ўзининг ғайрати билан жаннатнинг Силсабили-ю, ариқлари кўзига ёш келтирувчи Инжил аригининг бўйида жойлашган. Мусофирлар бутун дунёда бундай иморатга бой жойни кўрсатиб беролмайдилар. Яна бири Ишқ работиким, олдинроқ шу тазкирада унинг зикри ўтди. Яна работи Сангбастким, ўз ўрнида у ҳақда ҳам гапириб ўтилади. Ҳозирда ҳам бир неча жойларда олий иморатлар қурмоқда. Масалан, Қосим Анвор ва Фаридиддин Аттор қабрлари устида қурилаётган иморатлар, Нишопур навоҳийсидаги Дайробод работи Аёзи Хос работидан кейин турадиган работдир, балки ундан ҳам аъло ва мустаҳкамроқдир. Илоҳӣ иноят ила бир қанча вақтдирким, унинг олий ҳиммати хайрли ишларга қаратилиб, олий вилоят - Тусда жойлашган Хуросон мулкнинг машхур манбаларидан ва жаҳоннинг тиникликларидан ҳисобланувчи Чашмаи Гилни (сувини) муқаддас Машҳадга келтирмоқчи ва Машҳаднинг муқим ва атроф халқини сувсизлик азобидан

озод қилмоқчи. Бу ишда оллоҳ аҳли ҳиммати мадади бу амирнинг ҳолига ҳамдардир. Бу қандай тухфаки, султонлар ва олам зўрлари бу ишда ожиздирлар. Қарийб ўн фарсаҳ жойдан бу сувни нотекисликлар ва баланд-пастликлардан олиб ўтиш керак бўлади унинг бу иши барча хайрли ишлардан шарафлидир ва муқаддас Машҳад бу ариқдан жаннат рашикини ва Чин ниғорхонасининг гайратини келтирадиган бўлғусидир... Бу улуғ амирнинг бошқа иморатлари ва хайрли ишларини батафсил баён этишининг иложи йўқ, чунки улар сон-саноксиздир...)

Айтиш керакки, унинг кўрсатиб ўтган бу маълумотлари ҳам Навоий даврида яратилган асарлар ичида энг биринчиси бўлганлиги билан диққатга сазовардир. Навоий қурдирган иншоотлар ҳақидаги баъзи маълумотлар Муъиниддин Муҳаммад ал-Замжий ал-Исфизорийнинг "Равзат ул-жиннот фи авсофи мадинаи Хирот" (Хирот тавсифида жаннат боғи) мазмун жиҳатидан жуғрофий характердаги тазкирада ҳам бериб ўтилади: Бодгис вилояти борасида: "Чиҳил духтарон" дирким, обод қасабаси, бозори бор, халқи кўп... Ҳазрати Низомиддин Али-шер у ерда работ қурдирганким, олийдир, пишиқ гишт билан қурилгандир. Чиҳил духтаронда муборак мазорот бўлгани учун ўша ерли халқ тавоф нияти билан у ерга қадам ранжида қилади. Аммо ул кишлокнинг ёнидан сой ўтганлиги сабабли ҳар баҳор фаслидаги сел оқибатида сув кўп келиб, халойиқ сойдан қандай ўтарини билмасди. Халқнинг бу селдан зарар ва талофат кўрмаган йили кам. Ҳазрати султоннинг яқин кишиси шу сой устига кўприк солишларига фармон берди-ю, бу ҳолнинг давом этишига чек қўйди.⁵⁴

Фаридиддин Аттор ҳақидаги қисмда:

....827 йили кофирлар қўлидан шаҳид кетди ва у пайтда ёши 114 да эди. Қабри Нишопурда бўлиб, ҳазрати султоннинг яқин кишиси Амир Низомиддин Алишер унинг мозори устида равоқли иморат солган.⁵⁵

Исфизорийнинг кўрсатилган асари 1492 йилда Хиротда яратилган бўлиб, мазкур кейинги маълумот Давлатшоҳ қурилаган иморатлар қаторида тилга олиб ўтган Фаридиддин Аттор мақбарасининг битганлигини тасдиқлайди.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг тазкираси билан деярли бир даврда яратилиб, Навоий ижодидан маълумот берувчи кейинги илмий манба Абдурахмон Жомийнинг "Баҳористон" асаридир.

⁵⁴ Муъиниддин Исфизорий. Равзат ул-жиннот фи авсофи мадинаи Хирот: Қўлёзма. ЎзФА ШИ, инв. №788.41^а-в.

⁵⁵ Ўша асар, 70^б-в.

У бу асарни 1487 йили шайх Муслихиддин Саъдий Шерозийнинг "Гулистон" асари таъсирида ёзган бўлиб, саккиз боб (равза) ва хотимадан иборат қилган. Жомий еттинчи равзани шоирлар зикрига бағишлаб, 39 шоир ҳақида маълумот бериб ўтади. Шунинг учун ҳам биз ушбу ишимизда тарбиявий-ахлоқий ҳикоялар мажмуаси бўлган бу асарни тазкиралар бобида кўриб ўтишни мақсадга мувофиқ деб тонамиз. Еттинчи равзанинг сўнггида Жомий Навоий ҳақида тўхталиб, шундай ёзади: "Ва соҳибдавлате, ки замони мо ба вужуди шарифи ў мушарраф, ҳар чанд пояи қадри вай назар ба маротиби жоҳу азамат ва қурби подшоҳи соҳибшавкат ва қиёс ба муносабати маънавий аз фазлу адабу фазоиلى мавҳубу муктасаб аз он баландтар аст, ки вайро ба ҳусни шеър таъриф кунанд ва ба жавдати назм тавсиф. Аммо чун хотири шарифаш ба воситаи касби фазилати тавозеъ ва касри нафс ба он фуруд омадааст, ки худро дар силки ин тоифа мунҳасир гардонида ва дигар онро ҳижоби таҳошӣ аз он маънӣ ки вайро аз табақаи эшон доранд ва аз зумраи эшон шуморанд муртафеъ гашта, аммо инсоф он аст, ки ҳар жо ин тоифа бошанд, вай сар бошад ва ҳар жо номи ин табақа нависанд вай сардафтар. Ва чун гавҳари номаш бузургтарин аз он аст, ки ҳар маҳалле аз назм садафи он тавонад буд ва ҳар мақоме аз шеър шарафи он тавонад ёфт. Тахаллуси ашъораш ба ончи аз ин муаммои дигар мафҳум мегардад, номзад гашта:

Кунҳи номаш дар тахаллусҳо наёбад кас,

Бар лаби ёбандагон аз вай навое дону бас.⁵⁶

(...Вужудига бизнинг замонамиз мушарраф бўлган ул давлат соҳибининг қадри улуг обрў-мартабалар, шавкатли подшоҳга яқинликка қараганда ва маънавий камолот белгилари фазлу адаб ва унинг туғмаю ўрганган фозилликлари билан қиёслаганда уни яхши шеърда таъриф ва назмда тавсиф этганларидан ҳам юксакроқдир. Аммо шариф хотири тавозеъ ва ўзини камсуқум қилиш фазилатларига андоқ берилганким, ўзини шу тоифа қаторида кўрар. Дунё лаззатларидан ўзларини четга тортганлар, уни ўз табақаларидан ҳисоблаганликлари учун мартабаси улуг бўлди ва у уларга ҳомий. Инсоф юзасидан айтиш керакки, ҳар қаерда бу тоифа (дарвешлар-Ш.С.) бўлса, у бошдир ва қачонки бу табақа номи зикр этилса, унинг номи биринчи бўлиб ёзилади...Ҳар бир назми унинг номига садаф ва шеърининг ҳар мақоми унинг номига шараф қўшса ҳам унинг гавҳар номи барчасидан улугроқдир. Шеърларидаги тахаллуси ушбу муаммода кўринади:

⁵⁶ Абдурраҳман Жомий. Баҳористон: Қўлёзма. Ўз ФА ШИ, инв. № 4360, 1^{а-б}-вар.

Номининг маъносин тахаллусларда ҳеч ким тополмагай,

Ундан наво таралишини топганларнинг лабларидан билсанг бас.)

Маълумки, Жомий “Ҳафт авранг” дostonларида Навоийнинг ижодига старлича баҳо берган. Шу жиҳатдан ҳам тазкирада жанр талаби нуқтаи назаридан қисқа ва лўнда таъриф беришга интилан: **В-агарчи вайро ба ҳасби қуввати табиат, вусъати қобилият ҳар ду нав шеър-туркӣ ва форсӣ муяссар аст, аммо майли таъби вай ба туркӣ аз форсӣ бештар аст, ва ғазалиёти вай ба он забон аз даҳ ҳазор зиёда хоҳад буд ва маснавиёте, ки дар муқобалаи “Ҳамса”и шайх Низомӣ вукуъ ёфта ба си ҳазор наздик ва ҳамоно, ки ба он забон пеш аз вай ва беҳ аз вай касе шеър нагуфтааст ва гавҳари назм насуфта ва аз жумлаи ашъори форсии вай аст қасидае, ки дар жавоби қасидаи Ҳусрави Дехлавӣ, ки мусаммост ба “Дарёи аброр” воқеъ шуда ва муштамал бар бисёре аз маонии дақиқа ва ҳаёлотӣ ғариба ва латифа. Матлааш ин аст:**

Оташин лаъле ки тожи хисравонро зевар аст,

Ахгаре баҳри ҳаёли хом пухтан дар сар аст.”

(Гарчи, у табиӣ қуввати ва қобилиятининг кенг камровлиги билан ҳар икки хил шеър-туркӣ ва форсӣда маҳоратга муяссар бўлган бўлса ҳам, аммо таъби форсӣдан кўра туркӣга кўпроқ мойилдир. Унинг ғазалиёти туркӣ тилда ўн мингдан кўпдир. Низомӣ “Ҳамса”сига жавобан ёзган маснавийлари ўттиз минга яқин. Ундан олдин бу тилда ҳеч ким бунчалик шеър айтмаган. Форсӣ шеърларидан Ҳусрав Дехлавӣнинг “Дарёи аброр” номли қасидасига жавоби борким, нозик маънолару латиф ҳаёлотга (фантазияга) бойдир. Матласи:

Подшоҳлар тожига безак бўлган ул оташин лаъл

бошда хом ҳаёли пиширувчи чўғдир.)

Абдурахмон Жомий ушбу ёднома сўнгида Ҳижоз сафаридан қайтаётганида унга Навоӣ юборган мактублардаги рубоӣларни келтиради. Бироқ у ўз исмини кўрсатмасдан, “баъзи ҳаждан келаётганлар” учун юборган, деб ёзиб қўяди:

”Ин рубоӣ дар таҳнияти кудуми баъзе аз ояндагон аз сафари Ҳижоз дар руқъа навишта буд:

Инсоф бидех,эй фалаки мийнофом,

То з-ин ду кадом ҳўбтар кард хиром.

Хуршеди жаҳонтоби ту аз матлаи субҳ,

Ё моҳи жаҳонгарди ман аз жониби Шом.

Ва ин рубоӣи дигарро дар руқъаи дигар навишта:

Ин нома на нома, дофеи дарди ман аст,
Ороми даруни ранжпарварди манааст.
Таскини дили гарму дами сарди манааст,
Яъне хабар аз мохи жаҳонгарди манааст.

Ва ин рубоии дигарро ба таҷдид дар руқъаи дигар:

Гар дар дайрам ба гуфтугӯят бошам,
В-ар дар ҳарамам ба жустужӯят бошам.
Дар вақти ҳузур рӯ ба рӯят бошам,
Дар ғийбати рӯ дил ба сӯят бошам.

(Бу рубоӣи Ҳижоз сафаридан қайтаётган баъзи кишиларни қутлаб, хатда ёзилган:

Инсоф ила дегил, эй зангори фалак,
Бу иккисидан қай бири хушроқ қилди хиром.
Сенинг нур сочар куёшингму, субҳ томондан,
Ё менинг жаҳонни кезувчи ойимму, шом томондан.

Бу рубоӣи бошқа хатда ёзилган:

Бу мактуб, мактуб эмас, менинг дардимни бартараф этувчи.
Ранжга тӯла бағримга оромдир.
Қайноқ қалбим ва совуқ оҳим таскинидир,
Яъни жаҳон кезувчи ойимдан хабардир.

Мана бу рубоӣи бошқа бир хатда ёзилган:

Дайрда бўлганимда сен ҳақда гапираман,
Уйимда сени излашда бўламан.
Ҳузурингда турганда юзма-юз бўламан
Юзингни кўрмаганда кўнглим сенда бўлади.)

Бизга маълумки, Ҷомийнинг Навоӣи билан олиб борган баъзи мукотибаси Навоӣининг "Ҳамсат ул-мутаҳаййирин" аса-рида атрофлича ёритилган бўлиб, ундан юқоридаги рубоӣилар ҳам ўрин олган.⁵⁷ Аммо бу асар кейинроқ ёзилган бўлиб, "Баҳористон"да келтирилган маълумотларнинг юқоридаги Ҳижоз сафари билан боғлиқ рубоӣиларга оид қисми, аввало, Ҷомий томонидан илк маротаба илмий асарда зикр этилиши билан эътиборга лойик. Хондамир ҳам "Мақорим ул-ахлоқ"да

⁵⁷ Навоӣи Алишер. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин: Асарлар. XV томлик. XIV жилд, 33-б.

Жомий маълумотларига ва Навоий асарига суянганлиги шубҳасиздир.

Тазкиралар ҳақида гапирар эканмиз, Абдурахмон Жомийнинг "Нафаҳот ал-унс" номли сўфий шайхларга бағишланган тазкирасида ҳам Навоийга алоқадор маълумотлар мавжудлигини айтиб ўтишимиз керак. Албатта бу маълумотнинг қайтариғи "Хамсат ул-мутаҳаййирин"да ҳам мавжуд. Бироқ "Нафаҳот ал-унс" бош манба сифатида, кейинги асарни факт билан таъминлагани ҳамда асос бўлиб хизмат қилганлиги билан ҳам диққатга сазовордир. Унда келтирилган маълумот Навоий-Жомий ижодий ҳамкорлигининг яна бир қиррасини очиб берган. Тазкира дебочасида шундай келтирилган: "Борҳо дар хотири ин фақир мегашт, ки ба қадри васиъ ва тоқат дар таҳриру тақрири он кушеш намояд ва ончи маълум шавад ба ибороте, ки мутаорифи аҳли рўзгораст дар баён оварад ва онро, ки мафҳум нашавад дар хижоб ситру китмон бигзорад ва аз кутуби муътабара зикри суханони чида ва маорифи санжида изофан он карда бар лавҳи тибйон нигорад ва шарҳи аҳволу мақомоту маорифкаромоту таърихи валодату вафоти жамоате, ки дар он китоб мазкур нашуда ба он муназзам гардонад, аммо ба воситаи вуфури алоиқ муяссар намешуд то он, ки дар таърихи санаи аҳаду самонину самонмиа муҳиби дарвишон ва муътақиди эшон он ҳама аз шугъл сер ва бар фақр далер Амир Низомиддин Алишер, ки ба тўвву ихтиёр аз олий маротиби жоҳу эътибор эъроз намуда ва ба қадами таслиму ризо бар сулуки жодаи фақру фано иқбол фармуда, аз ин фақир мисли он сурате, ки бар дил гузашта буд ва дар хотир мутамаккин гашта, истидъо кард. Доияи қадими сурат таждид ёфт ва дағдаған собиқ симати тақвияту таъкид пазируфт",⁵⁸

(...Кўпинча бу фақирнинг (Жомийнинг -Ш.С.) хотирида унинг (Абдуллоҳ Ансорийнинг "Табақоти сўфия" асари-Ш.С.) иложи борича кенгроқ ёзилиши ва изоҳланишига тоқат қилиниши истаги кечарди ва нимаинки маълум бўлса, рўзгор аҳлига оддий бўлган иборалар билан баён айласам ва тушунарли бўлмаганларини яширин чойшаб остида қолдирсаму, муборак китобларда зикр этилган улуғ гапларни кўшиб баён лавҳига ёзсам ва ўшал китобда зикр этилган улуғларнинг аҳволи, макоми, маориф каромати, валодату вафоти йиллари унда муназзам этилса. Аммо бошқа нарсаларга чалғиб, бу нарсани амалга ошириш муяссар бўлмасди. (Бу ҳол шу пайтгача давом этдиким,) саккиз юзу саксон

⁵⁸ Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ал-унс:Кўлёзма.Ўз ФА ШИ, инв. № 5149. 2^а-вар.

биринчи йили дарвишлар севиклиси, эътиқодчилар ишончи...
нинг олий маргабасидан хоҳиш ва ихтиёр ила юз ўйрган, таслим ва
қадами била фақрлик йўлига юзланган Амир Низомиддин Алишер
фақирдан худди кўнгиладан кечган ва хотирда маҳкам ўрнашиб қолган
суратни илтимос қилди. Суратнинг қадим моҳияти янгиланган ва олдинги
иқкиданги таъкиду мустаҳкам ишонч билан ўрин алмашди.)

Шунингдек, биз кўриб чиқаётган даврда яратилиб Навоийга
қисман бўлса-да муносабат билдирган яна икки асар ҳам мав-
жудки, уларнинг мазмунлари бир биридан унча фарқ қилмайди.
Булардан бири Абдурахмон Жомийнинг мулозими ва шогирди
Алишер Навоийнинг ҳамсухбати Абдулвосеъ Низомий томо-
нидан Жомий ҳаётига бағишланган **"Мақомоти Мавлавий Жо-
-мий"** асари бўлиб, ҳижрий 900 (1494-1495) йилда яратилган.
Асар Амир Алишернинг тавсияси билан ёзилган бўлиб, китоб-
нинг муқаддимасида шу ҳақда сўз боради.⁵⁹ Асосий маълумот
Абдурахмон Жомийнинг вафоти муносабати билан келтирилган
бўлиб, унда Навоийнинг аза ва мусибат соҳиби сифатида маро-
сим ва маъракаларни ўз зиммасига олганлиги, жонликлар сўйиб
ийдгоҳда халққа ош берганлиги, у ёзган марсия Камолиддин
Хусайн Воиз томонидан минбарга чиқиб ўқилганлиги ёзилади.⁶⁰
Бундан ташқари шу йилнинг ражаб ойида Навоийнинг ҳазрат
қабри устида току равоқли ва гардуносо куббали иморат ку-
ришга киришганлиги таъкидланган.⁶¹ Шунингдек, Навоий ва
Жомий ижодий муносабатларига тўхталар экан, Навоийнинг
Жомийга ўз "Хамса"сини юборгани, Жомийнинг баҳоси "Хи-
радномаи Искандар"да мавжудлигини айтиб ўтади.⁶² Иккинчи
асар Навоийнинг замондоши Абдулғафур Лорий қаламига
мансуб Абдурахмон Жомийнинг "Нафаҳот ал-унс" китобининг
тўлдирилган варианты бўлиб, **"Такмилай нафаҳот ал-унс"** деб
аталади ва ҳижрий 912 (1506-1507) йилда Ҳиротда яратилган.
Бу асарда ҳам Навоий ҳақидаги маълумот Жомий вафоти билан
боғлиқ ўринларда келтирилиб, унда Навоийнинг Жомийга
бўлган юксак муҳаббати, вафотига ёзган марсияси ҳамда ҳазрат
қабри устида Амир Алишер қурган иморат ҳақида хабар
берилган.⁶³

⁵⁹ Абдулвосеъ Низомий. Мақомоти Мавлавий Жомий: Кўлёзма. ЎзФАШИ,
инв. № 756. 4^а-вар.

⁶⁰ Ўша асар, 2066-209^а-вар.

⁶¹ Ўша асар, 215^а-вар.

⁶² Ўша асар, 188^а-вар.

⁶³ Абдулғафур Лорий. Такмилай Нафаҳот ал-унс: Кўлёзма. ЎзФАШИ,
инв. № 1847, 397^а-вар.

Бу даврда Навоийнинг туркий тилдаги ижодига воқеан асосли ва муносиб баҳо бера олган замондошларидан бири султон Хусайн Бойқародир. Маълумки, ўзи гўзал шеърлар ёзиш билан биргаликда Алишер Навоий девонларини тахрир эта олиш даражасидаги олий таъбга эга бўлган Султон Хусайннинг Навоий ижодига берган баҳоси, сўзсиз, ниҳоят пурқийматдир. У улуғ шоирга бағишланган рисоласида ёзади: "...Валекин маъоний абкорига бу кунга дегинча ҳеч киши туркона либос кийдурмаган ва ул нозанинларни бу зебо хилъат била жилва-йи зухурга келтирмагантурур. Ва бу мушкбў раънолар таъб ниҳонхонасида урғйонликдин махжуб қолгандуруру бу хур-ваш зеболар хуласизликдин жилва-йи ноз қила олмоғондуруру...Мир Алишер...тахаллуси Навоийга машхурдуруру ашъориди бу тахаллуси мастур, турк тилининг ўлган жасадиға Масих анфоси била руҳ киюрди. Ва ул руҳ топқонларға туркийойин алфоз тору пудидин тўкулғон хуллаву ҳарир киюрди ва сўз гулистонида навбахори таъбидин равоносо йоғинлар била рангоранг гуллар очти ва назм дарёосиға саҳоби фикратидин руҳпарвар қатралар била гуногун дурлар сочти. Ҳар синф шеър майдониғаким, тақовар сурди, ул кешварни тийғи забон била ўз хийтайи тасарруфиға кийурди. Алишернинг назми васфида тил қосир ва байон ожизтурур.⁶⁴

Хусайн Бойқаро Навоий бадий маҳоратини унинг "Ҳамса" билан боғлиқ тафсилотда кўрсатиб беради: "Хотирға ўзининг маснавийларидин бир неча байт келурким, бу айтилтурғон маънода назм қилибтурур ва ул будур, маснавий:

Мен ул менки, то турк бедодидур,

Бу тил бирла то назм бунёдидур.

Фалак кўрмади мен кеби нодире,

Низомий кеби назм аро қодире.

Не назме дер эсам мени дарднок-

Ки, ҳар лафзи бўлғай анинг дурри пок.

Худо еткурур онча суръат манга-

Ки, бўлмас бирисига фурсат манга.

Бу майдонда Фирдавсий ул гурд эрур-

Ки, гар келса Рустам жавобин берур.

Рақам қилди фархунда "Шоҳнома"-е-

⁶⁴ Хусайн Бойқаро. Рисола/Нашрга тайёрл. А.Рустам, К.Ҳасан.-Тошкент, Шарк, 1991.-Б. 12-13.

Ки, синди жавобида ҳар хомеа.
Мусалламтурур гўййио бу иши-
Ки, маъразға келмайтурур ҳар киши.
Деди ўз тили бирла ул кони ганж-
Ки, “си сол бурдам ба “Шоҳнома” ранж.
Ани дерға бўлса агар рағбатим,
Эрур онча Ҳақ лутфидин қувватим-
Ки, неча табъ ўлса кохилсарой,
Битигаймен ўтгуз йилин ўтгуз ой.
Агар ҳосили маъно эрур, гар ийҳом эрур,
Анинг кунда юз байти ҳалвом эрур.
Не “Шоҳнома”ким, Хамсаға урсам эл
Анинг панжаси сари еткурсам эл,
Умидим буқим, айлабон фатҳи боб,
Кўлум бергай ул панжаға тағи тоб.
Ўтуз йилки, ани Низомий демиш,
Қошимда эрур икки йиллик иш.
Қачон ани базмини тузгамен,
Демакки, халойикқа кўргузгамен.

Ул вақтки, бу абйот анинг табъидин бош уруб эрди, эл қошида шоирона лоф ва модихона гузор кўрунур эрди. Вал-ҳақ, чун бу ҳумоюн фурсаттаву бу рўзафзун давлатта Хамса панжасиға илиг урди-йу анинг итмомиға жилд келтурди. Агарчи шайх Низомий назм аҳлининг устодидур, озар “Хамса”син, машҳур будурким, ўтгуз йилда такмил берибтурур ва Мир Хусравким, “Хамса” абйоти ададин ўтуз мингдин ўн секиз мингта ихтисор қилибтурур ва шуҳрати мундоқдурур-ким, олти-етти йилда тугатибтурур. Бу фасоҳат майдонининг сафдари-йу бу балоғат бешасининг ғазанфари, бо вужуди улким кўп афсоналарда дилпазир тафсирлар берди-йу табъписанд ислоҳлар қилди, бунйодининг ибтидосидин саводининг интиҳосиғача ҳамоно икки йилдан ўтмади. Ва айтилган авқот ҳисобға кирса, деса бўлғайким, олти ойға етмадиким, анинг афсоналари рангинлиғин-у абйоти сеҳройинлиғин ва таро-

киби матонатин-у маъо-нийси латофатин мутолаъа қилган киши билғай-у мулоҳаза қилган киши фаҳм қилғай.⁶⁵

Хусайн Бойқаро Навоий назмига баҳо берар экан, уни шеърят мулкининг султони, соҳибқирони деб атайди: “Йўқ-ким, маснавий услубида, балким ҳар синф назмким, араб фусаҳоси-йу аҷам булагоси тазйини берибдурурлару тавши килибтурурлар, бу ҳам барчага хома сурубдурур-у таъарруз еткуруб турурким, шарҳи девонининг фихристида мазкур-у мастуртурур. Не девон, Аллох, Аллох, жунгеким, софий-и ал-фоздин тўла гавҳар бўлғай ва сипеҳр авроқиким, пок маъо-нийдин мамлу ахтар бўлғай

Дема девон, ғам-у дард аҳлиға офат де ани,

Куймағ-у шуъла-йи ҳам бирла қийомат де ани!

Қайси байтким, ишқ аҳли жониға ўт урмас-у қайси мазмуни-ким, ҳижрон хайли жисмин куйдурмас, балки кулин кўкка совурмас. Қайси мисраким, фироқ жигар хунининг бағри қонин томизмас ва қайси лафзиким, ҳижрон дармондаси аш-ки сейли била сабру шикеб хайлин оқизмас. Назм иқлимида қайси берк қўрғонға куч келтурдиким, эшиги анинг йузиға очилмади ва қайси азим кишварға табъ чериги била турктоз солдиким, фатҳ қилмади. Бу кун назм арконининг рубъи маскунида қаҳрамон ул-турур-у бу мамолик фатҳиға соҳиб-қирон ани десалар бўлур

Эрур сўз мулкининг кишварситони

Қаю кишварситон Хусравнишони.

Дема Хусравнишонким, қаҳрамони

Эрур гар чин десанг, соҳибқирони!⁶⁶

Тазкираларда Навоий ёди

Маълумки, Алишер Навоий ва Хусайн Бойқаро ёшликларидан бир-бирларини яхши билишган. Уларнинг дўстлиги, ҳамкорлиги ҳақида манбаларда маълумот фаровонлиги барчага маълум. Хусайн Бойқаронинг “Мажолис ул-ушшок” тазкира-

⁶⁵ Ўша асар, 13-15-бетлар

⁶⁶ Ўша ерда.

сида ҳам Навоий ҳаётига оид баъзи маълумотлар мавжуд.⁶⁷ Тазкира Навоий вафотидан сўнг яратилган. Муаллиф тазкиранинг етмиш тўртинчи мажлисини "Сухан иклимининг хусрави Амир Низомиддин Алишер Навоий"га бағишлаган. Муаллиф Навоийнинг ўзи билан ишқ мактабида ҳамсабоқ эканлигини, давлат ва ҳукумат ишларида мунису ҳамдард бўлганлигидан сўзлайди, унинг ижодига юқори баҳо беради. Сўнг унинг ҳаёти тавсифига ўтади: **“Дар айёме, ки ҳасби тақдири салтанат бадон оташи ишқафрўхта тафвиз ёфта буд ва офтоби давлати рўзафзун аз матлаи иқбол бар оинаи истеъдоди ин сўхта тофта, ҳар чизе, ки матлуби Мири машорунилайх буд, ба изни илтифот аз пардаи ғайб рўй менамуд. Ва ҳаргез мажлиси ў аз сарвқоматони гулғузур ва нағмасароёни довуиди ва ашъору нағамоти уду чанг ва мизмор холӣ набуда.**⁶⁸

(Салтанат амри ул чакноқ ишқ оташига (Навоийга) топширилган айёмда ва рўзафзун давлат офтоби иқбол матласидан бу куйган ошиқнинг истеъдоди ойнасини ярқиратган пайтда Мирнинг нимаики кўнгли тиласа, илтифотли Изн ила ғайб пардасидан кўринар эди. Унинг мажлиси ҳеч қачон гулғузур сарвқоматлар ва довуидий нағмачилар, уд, чангу мизмор (флейта) нағмалари ва шеърлардан холи бўлмаган.)

Демак, бу иқтибосда Навоийнинг илк давлат ишларига киришган пайтлари, яъни амирлик пайтидаги ҳолати ҳақида сўз юритилмоқда. Энди юқоридаги парчадан кейинги келган жумлаларга эътибор берсак:

“Мурғи дилаш ҳамвора дар доми сайёди хунхоре гирифтор буд. Фиаммо, дар охири кор ўро тааллуқӣ ғарибнисбат жавоне Бек ном даст дод ва ғариб оташе дар хирмани умраш уфтод.”

Айнан таржимаси:

(Унинг) кўнгли қуши қонхўр овчи тузоғига илинган эди ва аммо иш охирида унга тааллуқли (унинг алоқаси, севгиси боғлиқлиги?) ва ғарибнисбатли Бек исмли йигит бола учради (йигит болага тушди(?) ва (Навоийнинг) умр хирманига ғариб оташ тушди.

Бизнингча, бу жумлани шарҳлашнинг ҳожати бўлмаса керак, чунки англашилаётган маъно ўз-ўзидан равшан. Шу маъно сабаб, бу асардаги Навоийга берилган баҳо ва унинг ҳаётидан

⁶⁷ Ушбу асарнинг муаллифи ҳақида аниқ тўхтама келингани йўқ. Баъзилар “Бобурнома”га асосланиб, у Камолиддин Хусайн Гозургоҳийнинг асари бўлиб, Хусайн Бойқаронинг номидан ёзилган дейишади (Бергельс Е.Э. Навои и Джами:Избр.труды.- М.: Наука,ГРВЛ,1965,стр.60). Бизнингча, асар Хусайн Бойқаро томонидан ёзилган бўлиб, Хусайн Гозургоҳий томонидан муҳаррирлик қилинган.

⁶⁸ Хусайн Бойқаро. Мажолис ул-ушшоқ:Қўлёзма.Ўз ФА ШИ, инв.№ 3476, 148^б-вар.

келтирилган бир лавҳа йиллар давомида Навоий ҳаёти ва ижодининг барча қирраларини очиб келаётган иқтидорли олимларимиз назаридан четда турган.

Навоийнинг баччалар билан боғлиқ салбий ижтимоий ҳодимлардан йироқлиги, покдомонлигининг ёрқин исботи сифатида Зайниддин Восифийнинг "Бадоеъ ул-вақоеъ" асаридан бир нақл келтирамизким, бу юқоридаги мафҳумнинг хато эканлигини кўрсатади. Унда шундай ҳикоя этилади: "Мавлоно Муҳаммад Пир Шамсро азимати тавофи мазори фоиз ул-анвори...Алй Мусо бин Жаъфар Муҳаммад Боқир мусаммим гашта буд ва касе, ки муносибу лоиқи забти он фарзанд бошад, надошт. Ва чун ҳазрати Амир Алишер ба покизаи зотй ва малаксифотй шуҳрати тамом дошт, чунончи, машҳур буд, ки то аз модар зода ғубори маъсият бар домани исматаш нанишаста ва шишаи номуси ӯ ба санги зиллат нашикаста, Мавлоно Муҳаммадро ба хотир расид, ки он оҳуи саҳрои хусну камолро дар ҳарами муҳтарами ӯ гузаронад."⁶⁹

(...Мавлоно Муҳаммад Пир Шамс муқаддас Али Мусо билан Жаъфар Муҳаммад Боқир мазоратини зиёрат қилишга бормоқчи бўлганида, ӯз фарзандини топшириб кетиш мумкин бўлган лойиқ ва муносиб киши йўқ эди...Амир Алишер ӯзининг покиза зоти ва фаришталарга хос хислатлари билан шуҳрат топганлиги ва ул зотнинг туғилганидан буён этагига гуноҳ гардлари тегмаганлиги барчага машҳур бўлганлиги Мавлоно Муҳаммад қулоғига етиб, ӯз оҳусини унинг уйида қолдиришга жазм этди...)

Шу парчанинг ўзиёқ Навоийнинг шаҳватпараст эмаслиги ӯз замонида маълум ва машҳур эканлигини билдириб турсаю, унинг покдомонлигига сиғинган Султон Хусайннинг ӯз тазкирасида бу воқеани келтириши ўқувчини таажжублантиради. Балки "жавони Бек ном" яъни "Бек исмли йигит" мафҳуми аслида "жавони некном", яъни "яхши номли, ёинки, яхши хулқи билан ном чиқарган жавон" сифатида ёзилган эмасмикан? Балки асл нусхада нуқтанинг ўрни бежо бўлиб ёки умуман тушиб қолиб, кейинги кўчирилган нусхаларда "нек-Бек" бўлиб кетгандир? Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган "Мажолис ул-ушшоқ"нинг тўлиқ ҳолдаги тўртта нусхаси ўзаро солиштирилганда қуйидаги ғализликлар ва грамматик нормадан чекланишлар аниқланди:

Чунончи:

⁶⁹ Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. Матни интиқодий бошқурада ва фихристҳо ба қалами Алексондр Болдируф.-Маскав, 1961. с. 562.

1.) 3476-инвентарь рақамли қўлёзма. Бунда биринчи сўз "узбат" шаклида ёзилгану, "бе"нинг ёнига яна бир нуқта тушиб қолган ва худди шу нарса кейинги нусхаларда "ғариб" деб ўқилишига сабаб бўлган бўлса керак. Иккинчи сўз "ба онаст" шаклида ёзилиб, "нун"нинг нуқтаси тушиб қолган.

2.) 65, 1361, 10160- инвентарь рақамли қўлёзмаларда "узбат" сўзи "ғариб" (улар шакл жиҳатидан фақатгина нуқталарнинг ўрни билан фарқланади, холос) ва "ба онаст" кўрсатиш олмоши 65 ва 1361-инвентарь рақамли нусхаларда "нисбат", 10160-инвентарь рақамли нусхада "нисбат бо" тарзида ёзилган.

Кўриниб турибдики, улар орасида фақатгина "ғариб" ва "нисбат" сўзларида тафовут учрамоқда. Мазкур сўзларни таҳлил этадиган бўлсак, "узбат" (عزبت) - арабча сўз бўлиб, ўзбекчага "бўйдоқлик" деб таржима қилинади. "Ғариб нисбат" эса форсий бўлиб, "ғарибга ўхшаган" деган маънони англатади ва албатта, у "йигит" сўзига контекстда тўғри келганлиги туфайли, кўпгина китоб кўчирувчи хаттотлар "узбат"ни ғариб шаклида ёзганлар. Модомики, ғариб сўзи ишлатилар экан, ўз-ўзидан "ба онаст" кўрсатиш олмоши маънога ёпишмай қолади. Аммо олмошнинг биринчи нусхамизда мавжудлиги "ғариб"нинг хатолигини тасдиқламоқда. Демак, хаттотлар айбни бошқа сўздан қидирмай, "ба онаст"дан "алиф"ни олиб ташлаб, нуқта ўрнини алмаштириш эвазига "нисбат" сўзи яшаш орқали яхлит маъноли жумла "яратадилар". Энди жумладаги "дар охири кор" сўз бирикмасига тўхталсак, у ҳам тузук маъно бераётгани йўқ. Аслида "иш охирида" деб сўзма-сўз таржима этиладиган бу сўз бирикмаси "натижада", "хуллас", "хулласи калом" маъноларини ифодалагани билан форс тилида бундай тарзда ишлатилмайди. Шунча синонимлари бўла туриб, юқоридаги каби сунъий, жумла маъносини мавҳумлаштирадиган ибора қўлланганлиги ҳам қизик. "Даст дод, яъни "учради, рўй берди" маъноларини англатувчи феъл ҳам "тааллуқи" сўзига ёпишмай турганлиги очик кўриниб турибди.

Биз ушбу қисқача солиштиришдан сўнг, жумладаги баҳсга сабаб бўлаётган сўзларни алмаштирдик, яъни "Бек"ни "нек", "ғариб" ўрнига "узбат" ва "нисбат" ўрнига "ба онаст" кўрсатиш олмошини қўйиб ёзиб чиқдик:

"Фиаммо дар охири кор ўро тааллуқӣ узбат ба онаст, жавони некном даст дод ва ғариб оташе дар хирмани умраш уфтод"

Кўринаяптики, кўп бўлмаса ҳам ҳар ҳолда маънода ўзгариш пайдо бўлди. "Жавон" сўзи фақатгина йигит маъносида эмас, балки "ёш" маъносида ҳам луғатларда берилиб, йигит-қизларга баробар қўлланилади. Ундан ташқари, ўзбек ва тожик халқлари ўртасида жуда кенг тарқалган "жувон" яъни ёш аёл тушунчаси ҳам мавжуд. Юқоридаги, кейинчалик "кашф этилган" "ғарибнисбат" тушунчаси "йигит" сўзига контекстда тўғри келганлиги сабабли "Мажолис ул-ушшоқ" нусхаларида "нек"-яъни "яхши" маъносини англатувчи сифат, Бек, яъни исмга айлантириб ўқилган ва ёзилган (шарқ қўлёзмаларида нуқталар кўпинча тушиб қолиши натижасида ўқувчи контекст маъносига суянган ҳолда, хотирасидаги луғат бойлигига қараб, нуқталарни ўз билганича жойлаштириши оддий ҳолдир-Ш.С) Аммо, шундай бўлса-да, жумладаги барча сўзлар таржимасидан хабардор киши ҳам кўзланган маънони бирданига илғай олмайди. Сабаби шундаки, жумладаги грамматик қонун-қоидалар бузилган. Хат-тотларнинг нотўғри хулоса чиқаришининг боиси, тўғрироғи, нотўғри ўқиганлиги ҳам мана шу хатоларнинг вақтида англамаганлигидадир.

Чекланишлар куйидагича:

1) "тааллуқ" (*تعلق*) формаси тобелик, боғлиқлик, алоқадорликни ифодаловчи сўздир. У от, олмошлар олдидан келиб, улар билан изофада ёки "ба" предлоги орқали боғланиши мумкин. У жумлада "узбат" сўзидан олдин келяпти, аммо тааллуқ сўзи сифат ва отларга хос бўлган "ى-ё" ҳарфини олаётганлиги ҳамда "را-ро" кўмакчили "او-у" олмошининг изофий бирикма охирида эмас, аксинча бошида келаётганлиги форс тили грамматик қоидаларнинг бузилганлигини билдиради.

2) Жумладаги "فاما-фиаммо" форс тилидаги "аммо" зидлов боғловчисига тўғри келмайди. Бу ерда унинг арабий маъноси ифодаланган. Араб тилидаги "фиамма...фи" ибораси, ўзбекча "-га келсак, -га келганда" тушунчаларини англатади. Ушбу жумламизда "ба онаст"даги "ба" арабча "фи" боғловчисига тўғри келяпти, аммо бундай шакл форс тилида ишлатилмайди.

3) "Дар охири кор" сўз бирикмаси араб тилидан айнан таржима қилинган бўлиб, арабчада "Фи ахир ул-амр" ёки "Акибат ул-амр" тарзида ёзилади. Бу арабий ибора ўрта асрлар форс-тожик манбаларида жуда кўплаб учрайди ва "натижада", "хулласи калом" каби модал сўзлар сифатида таржима қилинади. Аммо форслар натижалаш мақсадида "дар охири кор" модал сўзларини қўллашмаган.

Ушбу анализдан биз шундай хулосага келдикки, жумла араб тилида фикрланио, ~~Фурс~~ тилида ёзилган. Маълумки, ўрта асрлар асарларида, хусусан, иншо ~~Саъдий~~ арабизм кўп ишлатилган ва бу ижобий ҳол деб ҳисоблаган. Аммо улар ниҳоят ўқишни мураккаблаштиргани учун кўпчиликка, масалан ~~Пав~~ ийга ҳам ёқмаган. Шунинг учун ҳам у "Равзат ус-сафо"ни осонроқ, тушунарли тилда ёзишни буюрган. Юқоридаги жумлага ҳам даврнинг маҳсули сифатида қараш керак. Сўзимиз исботи учун юқоридаги жумланинг биринчи қисмини араб тилига ўгирамиз ва форсчаси билан таққослаймиз:

Форсий:	Фиаммо	дар охири кор	ўро тааллуқй	узбат ба...
Арабий:	Фиамма	фи ахир ул-амр	йатааллиқ	би узбатиҳи

Арабча жумланинг таржимаси:

"Хуллас, (хулласи калом) унинг (Навоийнинг) бўйдоқлигига келсак..."

Равшан бўлиб турибдики, арабчада тўғри маъно ҳосил қилаётган жумланинг сўзма-сўз форсийга ағдариш оқибатида наҳв қоидалари бузилган ва маънода мавҳумлик ҳосил бўлган.

Мана энди мақола бошида келтирилган жумламизнинг таржимаси билан танишсак, масала ойдинлашади:

"Хуллас, унинг бўйдоқлигига келсак шуки, у яхши хулкли жувонни учратиб қолди ва ғаройиб чўғ умр хирмониға тушди".

Энди воқеа ривожига назар ташлайлик.

Тазкира муаллифи шоир ул нозанинни учратганидан сўнг, ўзлигини унутиб, кўли ишдан қолди дейди:

Месухт бар оташи жудой,
 Нан дул, дарунаи рўшной.
 Жуз соя набуд пардадораш,
 Жуз пардағй нағамгузораш.
 Хусмон дари таъна боз карда,
 Дар ҳар ду забон дароз карда.
 Ва ў худ ба суи газофғўён,
 Худро ба сиришк дидашуён.
 Мебуд бадин тариқ солй,
 Қонез ба хаёл чун хаёлй.

Меғуфт, ранжу меҳнати ман ба жое расида буд, ки сархалқан аҳли фироқ ва сухтаи ноираи иштиёқ, яъне Яъқуб алайҳиссалом шаммае аз он боз ва балову мусибати ман ба ниҳоятй

расида буд, ки садриешини суфаи ранжу мадади ва пешрави
ахли дарду машаққат, яъне Аъюб... калимае аз он изҳор фар-
муда

Яъқуб агар шуди шабафрӯзи дилам,

Диди вагар Аъюб даме сӯзи дилам.

Дар ҳар чамане, мавсуми гул, вақти баҳор

Бигирйисти чу шамъ бар рӯзи дилам.⁷⁰

(Мазмуни: Жудолик оташида ёнади, унинг ичи ёримас эди. Сосяидан бошқа сирдоши йўк эди. Уни гамга қўйган ўшал пардалиқдан (чодралидан) бошқа эмас эди. Душманлари унга ҳар икки тилда таъна килар эдилар. У оғзига куч берган вайсакиларга кўз ёшлари билан жавоб берарди. Шу тариқа вақтлар ўтарди, у хаёлга ботган хаёлийдек бўлиб қолган эди. Айтардики, менинг ранжу азобларим шу қадарки, фироқ ахлининг сарҳалқаси, иштиёк олови Яъқуб алайхуссалом унинг бир қисмини очгандир. Бало ва мусибатларим ниҳоятсиздурким, дарду машаққат ахлининг пешрави; ранжу азоб суфасининг улуғи Аъюб... ундан бир сўзгина изҳор этгандир.

Рубоий: Яъқуб агар кўнглим тунини ёритганда эди,
Агар Аюб кўрса эди кўнглим оташи дамани,
Ҳар баҳор вақти, гул мавсуми чаманида
Йиғларди шам мисол кўнглим аҳволига.)

Тазкира муаллифи Навоийнинг ўша ҳолатидан жуда яхши хабардор бўлганлиги учун ҳам уни муболагадан холи, деб билади:

Фил-воқеъ ончи ўро дар ин қазия пеш омада буд, тоқати шунидани ҳеч касро аз табақоти арзӣ нест ва ончи, аз он воқеа маро маълум аст, аз ғояти тавил қобилияти арз не.

(Ҳақиқатдан ҳам, у шунчалик кечинмаларни бошидан ўтказдиким, уни эшитишга ҳеч кимнинг тоқати йўк эди ва у воқеадан менга маълумларини айтиб ўтиш жуда ҳам узун бўлганлиги учун мақсадга мувофиқ эмас.)

Муаллиф шоирнинг ишқи билан боғлиқ бўлган воқеани чўзиб гапиришни маъқул кўрмай, асосий гапни айтиш билан чегараланади:

Алқисса, баъд аз гуфтугӯи бисъёр ва мазойиқҳои падару модари он жавон ва жангҳои хешу табор рӯзе дар фасли баҳор, он жавон мутаважжиҳи хонаи Мир шуд ва ороми дили он ҳақир гашт

Дар фасли гулӣ чунон ҳумоюн,

Аз хонаи хеш рафт берун.

Банди сари зулф тоб дода,

К-онро з-бинафша об дода.

⁷⁰ Ўша асар, 150^а-вар.

ғазаллар ёзганлигини таъкидлайди ҳамда унинг орзуси билан умр кечирганлигини айтиб ўтади. Хусайн Бойқаро Амир Алишернинг у аёлга уйланмаганлиги сабабини, китоб руҳиятидан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, дунёдан пок ўтиш ақидасига содиқлик маъносига кўрсатмоқчи бўлади. Ҳатто уйда олиб қолмасдан, кечкурун жувонни ўз уйига жўнатганлиги унинг покдомонлигига қилинган ишорадир.

Алишер Навоий вафотидан сўнг ҳам унинг шахсиятига қизиқиш бир сония бўлса-да, сўнмаган. Бу даврда, айниқса, улуғ амирнинг кундалик ҳаётида рўй берган турли-туман воқеалардан сўйловчи оғзаки нақллар жуда машҳур бўлганлигини кўриш мумкин. Манбалардаги маълумотлардан кейинги даврларда кўпгина аслзодаларнинг маҳфилларида, султонларнинг мажлисларида тез-тез суҳбат мавзуси Навоийга тақалишини кўрамиз. Уларда, кўпинча, Навоий билан шахсан таниш бўлган олиму алломалар фикрига қизиқиш катта бўлган кўринади. Шу тариқа дунёга келган асарлардан бири ва, шу билан бирга, Навоий ҳаётининг ёритилишида Хондамир асарларидан сўнг энг салмоқли маълумот қолдирган ёднома Зайниддин Восифийнинг "Бадоеъ ул-вақоеъ" хотиралар тўпламидир. Атоқли шарқшунос олим А.Болдирев ўзининг Зайниддин Восифийга бағишлаган рисоласида шундай ёзади: "Восифий эсдаликлари Навоийни кундалик ҳаётда, оддий инсонлар билан муносабатини кўрсатишда, ҳатто майда-чуйда рўзғор ташвишлари ва феъл-атворидаги камчиликларни ҳам очиб берган ягона манбадир."⁷³ Ҳақиқатан ҳам Восифий асарида Навоий образи Хондамирдаги юксак улуғлаш услубларидан ўзгача ўларок ҳокимиятда тугган мавқеи фонидан эмас, балки кўпроқ кундалик турмуш воқеалари баёнида очиб берилдики, бу ҳол Навоийнинг туриш-турмушини холис баҳолашга хизмат қилади. Восифий ҳижрий 890 (1485-86) йилда туғилган бўлиб, отаси Абдужалил Хиротнинг фозил кишиларидан бири эди. Зайниддин ёшлигидан шеърятга қизиқиб, ўспиринлик давридаёқ яхши муаммолар битадиган даражага етган эди. Ўзининг ёзишича, муаммо санъатини пухта эгаллаганлиги Навоий билан шахсан танишишига сабаб бўлади: "Ин фақирро ба Мавлоно Соҳибдоро аз жониби волидан хеш наздикӣ буд...Жаноби мавлоно фармуданд, ки: "Ба мулозамати Амир Алишер рафта будам ва одати Мир онаст, ки ҳар рӯз фақирро талбида мепурсад, ки дар шахр аз ажоибу ғароиб чи дидӣ ва чи шунидӣ? Гуфтам, ки

⁷³ Болдирев А.Н.Зайниддин Васифи.-Душанбе: Адиб, 1989. стр 11.

шахсеро дидам, ки дар синни шонздаҳ ё ҳафдаҳсолагӣ бошад ва ҳар муаммои мушкилуроки мехонанд, ном нагуфта мешикофад ва дар толибилми ва ҳофизӣ ва шоирӣ низ шуҳрати тамои дорад. Мир таажжуби бисъёр карданд ва гуфтанд, ки: “Ту ўро имтиҳон карди?” Гуфтам: ” Бале, ман ин муаммои мушкил бар вай хондам, ба мужарради хондан шикофт.” Ҳазрати Мир ба фақир эътироз карданд, ки: ” Черо ўро наёварди?” Ман аз ин гуфтаи худ пушаймон шудам. Бино бар он, ки суҳбати Мир ҳайратафзо ва даҳшатангез аст...”

Алқисса, сабоҳ ба хонаи Мавлоно Соҳиб ҳозир шудем. Паси ин фақир дар пеши Мавлоно Соҳиб се толиби илм ҳозир буданд. Фармуданд ки: “Дар маҳал омади! Ин се касро низ пеши Мир таъриф кардаам.”

Яке аз онҳо муаммои буд, чунончи ўро адили Мавлоно Хусайн Нишопурӣ медонистанд...ва дигаре ба қасидагӯӣ шуҳрат дошт...ва дигаре маснавӣро бисъёр хӯб мегуфт... Чун ба он мажлиси оӣ ва маҳфили мутаолӣ расидем, жуласо ва худамои ҳазрати Мир ҳозир буданд. Жаноби Мир ба жониби мо нигоҳ карданд ва ба фақир ишорат карда гуфтанд ки:

- Ҳарифе, ки муаммои беном меёбад, ҳаминаст?

Мавлоно Соҳиб гуфтанд:

- Бале, маҳдум, ҳамин аст.

Мавлоно Муҳаммад Бадахшӣ гуфтанд:

- Маҳдумо, худовандгоро, муаммошикофӣ шумо нисбат надорад ба муаммошикофӣ вай!

Мир фармудандки:

- Ман аз мушоҳадаи чашмҳои вай дар ёфтам. Зеро ки, асари фикр дар вай зоҳир буд.

Баъд аз он ин муаммороро хонданд...Иттифоқо, ман ин муаммороро ёд доштам. Дар тааммул шудам, ки оё, тағофул кунам ва мажлисро бар гузаронам, ё рост гӯям? Оқибат, барои ростӣ роҷиҳ омад. Гуфтам:

- Маҳдум, ман ин муаммороро ёд дорам.

Ҳазрати Мир муддате, ки сар дар пеш афканданд, баъд фармудандки:

- Азизон, медонед, ки сухани вай чи маънӣ дорад? Изҳори қудрат мекунад ва мегӯяд, ки агар ин набошад дигаре .

Дар он мажлис ҳазрати Мир дигар муаммо нахонданд ва лутфи бисъёр фармуданд ва ба Мавлоно Соҳиб гуфтанд, ки “Мо даъвии вайро мусаллам донестим”⁷⁴

(...Бу фақир мавлоно Соҳибдорога она томонидан яқин қариндош бўлар эди... Жаноб мавлоно дедиларки:

-Амир Алишер ҳузурига борган эдик. Мирнинг одати шуки, ҳар куни мени чақириб, бугун шаҳарда бўлиб ўтган ажойибу ғаройиб ҳоди-салардан нени кўрдингиз ва нима гаплар эшитдингиз, деб сўрайдилар. Мен жавоб бердим: “Бир кишини учратдим. Ўзи 16 ёки 17 ёшда. Номини ўқилмай туриб ҳар қандай мушкул муаммони топади. Толиби илмликда, ҳофизу шоирликда қатта иқтидори бор”. Мир таажжуб билан “сен уни имтиҳон қилдингми?”- дедилар. Мен “бир мушкул муаммони номини айтмай ўқиган эдим, ечди”- дедим. Ҳазрати Мир менга “у кишини нега олиб келмадинг”,- деб эътироз билдирдилар. Мен ўз гапларимдан пушаймон бўлдим. Чунки Мирнинг суҳбати ҳайратли ва даҳшатангиздир...

Алқисса, эрта билан мавлоно Соҳибдоро уйига етиб келдим. Мендан бошқа у кишининг ҳузурда яна уч толиби илм бор экан. Мавлоно Соҳибдоро менга:

- Вақтида келдинг. Бу уч ёшни ҳам Мирнинг ҳузурларида таъриф қилган эдим”,- дедилар.

Уларнинг бири муаммочи эди. Уни маҳоратда Мавлоно Ҳусайн Муаммой Нишопурийга тенглаштирар эдилар...Иккинчиси қасидагўйликда шуҳрат топган эди... Учинчиси маснавийни жуда яхши айтар эди... Олий мажлисга кириб бордик. Мажлис аҳли ва ҳазрати Мир надимлари ҳозир экан. Жаноби Мир биз томон қарадилар. Фақирга ишора қилиб:

- Номини айтмай ўқилган муаммони еча оладиган ўрток шу кишими”, дедилар.

Мавлоно Соҳибдоро:

-Бали, маҳдум, шудир”,- деб жавоб берди.

Мавлоно Муҳаммад Бадахший суҳбатга аралашди:

- “Маҳдум, худовандгоро, сизнинг муаммо ечишдаги маҳоратингиз олдида унинг муаммо еча олиши ҳақида гап бўлиши мумкин эмас!

Мир унга дедилар:

- Мен унинг муаммо ечишга иқтидорини кўзидан билдим. Зеро, унинг фикрлари кўзларидан зоҳир бўлиб турибди”.

Кейин шу муаммони ўқидилар... Иттифоқо, мен бу муаммони ёд билар эдим. Ўйланиб қолдим: номини айтиб ўзимни гўлликка солиб, даврани ўтказиб юборсамми ёки тўғрисиани айтсамми? Оқибатда ростини айтишга қарор қилдим. Дедим:

⁷⁴ Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. Танқидий матн, 501-506-бетлар.

-Маҳдум, мен бу муаммони ёд биламан.

Хазрати Мир бир оз бошларини эгиб турдилар-да, ёнидагиларга:

- Азизлар, биласизларми, бунинг сўзи не маънони билдиради. Ўз кудратини изҳор қилиб, бунисини биламан, бошқасини айтинг, демокчи. Мир бошқа муаммо ўқимадилар. Анчагина лутфомиз сўзлар айтиб, сўнгида мавлоно Соҳибдорога: "Биз бунни даъвосини қабул қилдик" дедилар.)

Зайниддин Восифий ўз асарида Навоий шахси нозиклик-лари ва фазилатларини очувчи турфа нақллардан иборат тўрт бўлимни унга бағишлаган. Булар қуйидагича:

XIV боб. Амир Алишернинг мижози назокати ва латофати ҳақида.

XV боб. Пурза боғида Амир Алишер ва Хожа Мажиддин мажлиси ҳамда фозилларнинг Абдулвосеъ Муншига қилган ҳазл-мутойибаси.

XVI боб. Амир Алишер таъбида нафсоний шахват ва руҳий лаззатга майлнинг чекланганлиги хусусида.

XVII боб. Мавлоно Биноий фазилатлари ва унинг улуғ амир билан рўй берган аскиялари.

Бундан ташқари, Султон Хусайн Мирзонинг курашчилари фазилатлари ва камолоти тўғрисидаги XIX бобда, хусусан Паҳлавон Муҳаммад Абу Саид воқеаларида Навоийнинг ишти-роки кенг тасвирланади. Шунингдек, XIII бобда Восифийнинг юқорида келтирилган Навоий билан учрашуви тасвирланган. Жумладан, XIV бобда 2та, XV бобда 6 та, XVI бобда 3 та, XVII бобда 8 та ҳикоя келтирилади. Шунингдек, бошқа боб-лардаги баъзи воқеалар баёнида Навоийга алоқадор таърихлар, латифалар сўзланади

Зайниддин Восифийнинг "Бадоеъ ул-вақоеъ" асарида берил-ган Навоий таржимаи ҳолига оид асосий маълумотлар мун-дарижаси:

1. Восифийнинг Соҳибдоро воситасида Алишер Навоий билан танишуви тафсилоти.
2. Амир Алишер мижози назокати ва латофатининг зикри (Навоийнинг Соҳибдордан хафа бўлиши тафсилоти).
3. Алишер Навоий ва Мажиддин Муҳаммад ярашуви.
4. Навоийнинг ўз муҳолифи Амир Жаҳонгир Баълоsgа қилган инояти

5. Мирҳожи Пири Баковулнинг амир Алишерга қилган муомаласи.
6. Алишер Навоий таъбида нафсоний шаҳват ва руҳий лаззатга майлнинг чеклангани хусусида.
7. Гиёсиддин Дехдорнинг Амир Алишер мулозаматига кириш тафсилоти.
8. Ҳижрий 903 йили (1497-1498) Ҳирот шаҳрини босиб кетган ўғри, безори ва бевош етимларни жазолаш учун Султон Ҳусайн Бойқаро Амир Алишерга ваколат бериши.
9. Султоннинг Хожа Дехдор суҳбатини эшитиш учун мажлис ҳозирлаши ва унда Амир Алишернинг иштироки. Амирнинг маст бўлиб қолган Паҳлавон Муҳаммаднинг эҳтиётсиз содир этган хатти-ҳаракати туфайли жаҳли чиққан султондан уэр-хотлик қилиши.
10. Амир Алишер ва Соҳибдоро аскияси.
11. Камолиддин Бехзоднинг Амир Алишер мажлисига табиат манзарасида Амир Алишернинг тасвири акс этган расм чизиб келиши ва унинг мажлис аҳли томонидан таъриф этилиши.
12. Амир Алишернинг шоирларга Котибийнинг “шутур ҳужра” қасидасига жавоб ёзишни буюриши ва Аҳмадийнинг жавоби билан боғлиқ мутойиба.
13. Мавлоно Ҳасаншоҳнинг рузғор қийинчиликлари оқибатида ўғлини мотам либосида Амир Алишер ёнига юбориб, “кафанлик ва жаноза харажати” олиб келишни буюриши ва шу билан боғлиқ мутойиба.
14. Амир Алишернинг Сеистон қозиси билан учрашуви ва қозизоданинг ҳозиржавоблиги ва фозиллиги.
15. Мир Алишер Жомеъ масжидини таъмирлаганда олимлар ва фозилларнинг таърих айтиши.
16. Навоий ва баъзи мухлислар ўртасида бўлиб ўтган гуфти-гўйлар.
17. Мавлоно Соҳибдоронинг Навоий вафотига ёзган марсияси матни.

Навоий шахсининг форсигўй халқлар орасида машҳур бўлишида “Мажолис ун-нафоис”нинг Фаҳрий Ҳиротий томонидан уни форс тилига таржима қилинishi катта роль ўйнаганлиги шубҳасиздир. Бу таржима “Латон-нома” номи билан машҳур-

лик тутиб, унинг тўққизинчи мажлиси махсус Навоий ҳаёти ва ижодига бағишлангандир.⁷⁵ “Латоифнома муаллифи ҳақида жуда қисқа маълумотга эгамиз,”- деб ёзади бу таржима устида тадқиқот ишлари олиб борган таниқли адабиётшунос Р.Воҳидов, - “Фахрий бинни Султон Муҳаммад Амирий XV асрнинг иккинчи ярми, XVI асрнинг биринчи бўлагида Хиротда яшаб ижод этган.”⁷⁶

Фахрийнинг Навоий борасидаги маълумотлари бошқа манбалардан фарқ қилиши билан диққатга сазовордир: “Муҳаббирони куҳансол ва жаҳондидағони саҳиҳмақол, ки аз ҳолоти Мир хабар доранд ба қалами дурарнисор бар саҳфаи баён чунин оранд, ки Мир маснади аморати маврусӣ дошт ва Амир Кичкина, ки падари Мир буд мулозими Султон Абу Саъид Мирзо буд, агарчи муҳру мансаб надошт, аммо ҳурмати тамом дошт ва жадди модари Мир - Шайх Абу Саъид Чанг амир ул-умаро дар хонаи Мирзо Бойқаро буд ва Мир дар даҳ солагӣ мулозамати Абулқосим Бобур Мирзо мекарда. (Ў) вайро фарзанд мегуфт. Мир бо Султони фархундаи замон дар мактаб мусоҳибу ҳамсабақ будаанд ва истиҳкоми аҳду вафо ва паймонаи дӯстӣ дар он айём баҳам намуданд, ки ҳумои қудсии ҳавои саодат бар сари ҳар қадам жилва намоёд, аз аҳволи як дигар ғофил нагарданд.”⁷⁷

(Мирнинг ҳолатларидан хабардор бўлган мўсафид тарихчилар ва тўғри сўзли дунё кўрганлар ўз асарларида шундай келтирадилар: Мирга амирлик мансаби меросийдир. Унинг отаси Амир Кичкина Султон Абу Саъид Мирзо мулозими эди. Гарчи муҳру мансаби бўлмаса ҳам, катта ҳурматга эга эди. Она томонидан бобоси Шайх Абу Саъид Чанг Мирзо Бойқаро хонадонидида амир ул-умаро вазифасида эди. Амир Алишер ўн ёшлигиданок Бобур Мирзо хизматини қилар, (султон) уни фарзандидек кўрарди. Мир замон султони (Хусайн Бойқаро) билан мактабда ҳамсуҳбат ва ҳамсабоқ эди. Улар қачон бошларига бахт қуши кўнса, бир-бирларини унутмасликка аҳду паймон боғлашган экан.⁷⁸)

⁷⁵ Фахрий Хиротий. Латоифнома. Таржума-йи “Мажолис ун-нафоис”и

Алишер Навоий./Ба саъй ва эҳтимоми Али Асғар Ҳикмат.-Техрон,1323 х.

⁷⁶ Воҳидов Р. “Мажолис ун-нафоис”нинг таржималари.-Т.: Фан,1984,11-б.

⁷⁷ Фахрий Хиротий. Латоифнома, саҳ.133

⁷⁸ В.В.Бартольд ёзади : “Близость Мир Али Шира к династии вырази-лась в том, что он был школьным товарищем Султана Хусейна, об этом говорит уже Бабур, хотя ранними источниками, по-видимому не подтверждается приведенное у Белена анекдотическое известие, будто мальчик с самого начала обещали друг-другу “de ne point s oublier si plus tard la lune venait a sourir a l’un d’eux”- анекдот, по-видимому, ст “же мало достоверный, как известный рассказ “полный анахронизмов” о школьных

Тазкиранавис Навоийнинг таржимаи ҳолини батафсилроқ ёритиш мақсадида унинг Самарқанддаги ҳаёти, яшаш тарзига ҳам эътиборни қаратади: **”Ва дар маҳалле, ки Султони соҳибкирон офтобвор аз буржи сипеҳри салтанат бар сокинони арсаи хок тофта ливон гардуносои шаҳриёрӣ бар афрохт ва жаҳонро аз луси зулму бидъат ба оби борони адлу эҳсон шушта сарсабзу хуррам сохт...амири машорунилайҳ дар Самарқанд дар мадрасаи Хожа Фазлуллоҳ Абу Лайсий ба таҳсили улум машғул буд ва ифлоси ӯ дар маротабае буд, ки зиёда бар он мумкин набуд. Ҳам аз забони амири машорунилайҳ нақл мекунанд ки, “ Дар он авкот шабе маро ба об эҳтиёж шуд. Ва он шаб ҳаво дар ғояти сардӣ буд. Заруратан, ба ҳаммом мебоист рафт. Чун рафтам жуздонӣ доштам, ҳарчанд муболага кардам, бигир! Бар нагирифт.”⁷⁹” Султони соҳибкирон ба Султон Аҳмад Мирзо жиҳати талбидани амири машорунилайҳ китобатҳо навишта. (Ба Самарқанд) кас фиристод. (Султон Аҳмад Мирзо) ӯро ба яроқи кулӣ тартиб сохта ба хидмати Султони соҳибкирон равона кард. Ва амир мутаважжуҳи шаҳри Ҳирот шуд ва ба давлати мулозамат сарафроз шуд.**

(Султон Соҳибкирон офтоб каби салтанат сипеҳрининг буржидан чиқиб ер юзига балқиб, ҳукумат байроғини кўтарганда ва жаҳон зулму бидъатини адлу эҳсон ёмири билан ювиб сарсабзу хуррам этганда... мазкур амир Самарқандда Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий мадрасасида илм таҳсили билан банд эди. Бечоралиги шу даражада эдики, ундан ортиғини тасаввур этиш мумкин эмас эди. Унинг ӯз тилидан келти-

---

товарицах XI-XII вв (Мир Али Шир и политическая жизнь, с. 213). Аслида француз олими Белен бу маълумотни Фаҳридан олган. Фаҳридан олдин, яъни Навоӣ ҳаёт пайтида бундай тарзда маълумот бериш ноқулай бўлганлиги учун ҳеч ким буни зикр этмаган. Шу жиҳатдан бу таъкири сарчашма сифатида эътиборга лойиқдир.

⁷⁹ Е.Э.Бертельс Навоийнинг Самарқандга келганидан сўнги кайфиятини маълум қилиш ниятида шоирнинг “Ҳайрат ул-аброр” достонидаги ўн биринчи мақолатида келтирилган ёш толиби илмнинг катта шаҳардаги аҳволи баёнини келтиради ва “Алишер шеърда тасвирланган каби камбағал сифатида келмаган бўлса ҳам, аммо бегона шаҳарда ёрубиродар-сиз, кимсасиз ўзини йўқотиб қўйиш ҳоллари кам бўлмаган бўлса керак”, деб хулоса қилади. (Навоӣ и Джамӣ, с. 80) Худди шу шеър В.Абдуллаевнинг “Навоӣ Самарқандда” китобида ҳам(32-35-бетлар.), Иззат Султоннинг “Навоийнинг қалб дафтари” китобида ҳам келтирилади (174-179-бетлар). В.Абдуллаев уни қашшоқлик ва муҳтожликка изоҳ сифатида келтирса, Иззат Султон муҳтожлик ва мағрурлик тасдиғи сифатида кўрсатган. Е.Э. Бертельс ҳам умуман ҳисобламаса ҳам Самарқанддаги ҳаётини қашшоқликда ўтган деб ҳисоблайди .

радилар: "Ўша пайтлар бир кеча чўмилишга эҳтиёж туғилди. Ҳаво ниҳоят совуқ эди ва ҳаммомга боришга зарурият пайдо бўлди. Бориб, ҳаммомчига жузвдонимни ол деб қанча кистасам ҳам олмади. Султон Соҳибкирон Султон Аҳмад Мирзога мазкур амирни юборишни сўраб, мактублар ёзди, киши юборди. (Султон Аҳмад Мирзо) уни барча анжомлар билан жиҳозлаб, Султон Соҳибкирон хизматига юборди. Амир Ҳиротга юзланди ва мулозамат давлатига муяссар бўлди.)

Мазкур жиҳат адабиётшунос олим, таниқли навоийшунос А.Абдуғафуров томонидан "Вақфия" асари асосида исботлаб берилмагунча фанда анча баҳсларга боис бўлган эди.⁸⁰ Бунинг сабаби шундаки, бир гуруҳ олимлар ўз хулосаларида Абдураззоқ Самарқандийнинг "Матлаи саъдайн" ва ундан фойдаланиб ёзилган Мирхонднинг "Равзатус-сафо", Хондамирнинг "Хулосат ул-ахбор" номли тарихий, шунингдек, Навоий ҳаёти ва фазилатлари ҳақидаги махсус ёзилган "Мақорим ул-ахлоқ" асарига асосланган бўлиб, уларда бу масалада ҳеч нарса дейилмай, Навоийнинг ўзи ташаббус кўрсатиб келгандек талқин этилади.⁸¹ Иккинчи гуруҳ олимлар эса Фаҳрий Ҳиротий маълумотига асосланганлар.

Фаҳрий Ҳиротий маълумоти ундан бир неча йил кейинроқ Сом Мирзо томонидан ёзилган "Тухфаи Сомий" тазкирасида ҳам айнан тақрорланади.⁸² Шарқшунос В.В.Бартольд мазкур тарихий асарлар Навоий раҳбарлигида бажарилганлигини рўкач қилиб, тазкиралардаги маълумотни инкор этади.⁸³ С.Айний "Мир Алишер Навоий" мақоласида Султон Ҳусайн Алишерни чақириб олди,⁸⁴ дегани ҳолда "Алишер Навоий" номли монографик тадқиқотида Бартольд каби фикрлайди ва Навоий Аҳмад Ҳожибекдан рухсат олиб Ҳусайн Бойқаро ҳузурига кетди, деб ўтади.⁸⁵ Олим Шарафиддинов эса ўзининг Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган тадқиқотининг биринчи нашрида Султон Ҳусайн дўсти Навоийни эсга олиб уни Ҳи-

⁸⁰ Абдуғафуров А. Навоийга Ҳусайн Бойқаронинг мактуб-ёрлиғи. // Шарқ юлдузи.- 1973.-№ 1.-Б. 225-232 .

⁸¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн,331^а-вар., Ғиёсиддин бин Ҳумомиддин (Хондамир). Хулосат ул-ахбор,60^а-вар., Хондамир Ғиёсиддин б. Ҳумомиддин. Мақорим ул-ахлоқ. /М.Фаҳриддинов ва П.Шамсиев таржималари.- Т.: Ғ.Фуллом,1967.38-б.

⁸² Сом Мирзо Сафавий. Тухфа-йи Сомий:Кўлёзма.Ўз ФА ШИ, инв.№ 57. 167^а-вар.

⁸³ Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь, стр. 226

⁸⁴ Айний С. Навои:Қу...ёт,сах. 201.

⁸⁵ Ўша асар,сах. 291.

ротга чақиради деса,⁸⁶ иккинчи қайта ишланган нашрида эса: “Алишернинг Ҳиротга қайтишини “Тухфаи Сомий” эгаси Сом Мирзо бир оз бошқачароқ изоҳлайди. Унингча, Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтига эга бўлгач, тезда Мовароуннаҳр подшоҳи Султон Аҳмад Мирзога хат ёзиб Алишернинг Ҳиротга қайтарилишини сўраган...Сом Мирзо томонидан берилган бу маълумот бошқа муътабар манбаларда учрамагани учун унга бир ҳикоя сифатида қараш лозим” деб кўрсатиб ўтилган...”⁸⁷ Билохира, А. Абдуғафуров мақоласининг эълон қилиниши билан бу баҳсларга чек қўйилди. “Вақфия”даги маснавийнинг кейинги байтларида,”- деб ёзади А. Абдуғафуров, - “Ҳусайн Бойқаро мактубининг бош мақсади баён этилади, шу қисмда унинг чиндан ҳам ёрлик-фармон характерида эканлиги аниқ-равшан юзага чиқади. Навоий уни бир ўринда “тавқеъ” (шоҳнинг махсус белгиси қўйилган фармон-ёрлик) сўзи билан ифодаласа, иккинчи ўринда очикдан-очик “ҳукм” деб атайти. Янги ҳукмрон Навоийни саройга расмий таклиф этар экан, энди-ликда “гўша тутиш вақти эмас” деб таъкидлайди, ижтимоий-ижодий фаолликка чақиради, унга катта ваъдалар бериб, “бори ишларинг шу қадар авж оладики, ой юзасига ҳам қадам кўяжаксан” деб ёзади. Қисқаси, Ҳусайн Бойқаро мактуб-ҳукмини олиш ҳаманоқ, Навоийнинг тезлик билан саройга-Ҳирийга келишига ҳамда “хизматга белни боғлашга” даъват этади.”⁸⁸ Шунингдек, таниқли адабиётшунос Р.Воҳидов ҳам ўзининг “Мажолис ун-нафоис”нинг таржималарига бағишланган илмий тадқиқотида “Вақфия”даги қайдлар Фаҳрий Ҳиротий маълумотлари билан янада мукамаллаштирини таъкидлаб ўтади.⁸⁹

Фаҳрий давом этади: “Аввал ба мансаби муҳрдорӣ муфавваз гардид ва охир тарбияти ў ба жое расид, ки ихвони номдору фарзандони комкори султони соҳибқирон мулозамати ўро шарафи худ доништа ифтихор менамуданд ва бо вужуди чунин давлат, ки осори азамати он хануз намудор аст дарवेशиро муқаддам медонист ва дақиқае аз дақиқи тариқи аҳли сулук номаръӣ намегузошт. Чунончи, як бор ба ихтиёри худ даст аз муҳимоти дунявӣ боз кашид ва ба гўшаи кошонаи тақвоу

⁸⁶ Шарафиддинов О. Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижоди. -Т.: Ўздавнашр, 1948. 40-б.

⁸⁷ Шарафиддинов О. Алишер Навоий. -Тошкент:Ф.Фулум, 1971.56-б.

⁸⁸ Абдуғафуров А. Навоийга Ҳусайн Бойқаронинг мактуб-ёрлиғи. // Ш.ок, юлдузи.- 1973.-№ 1. 230-231-бетлар.

⁸⁹ Воҳидов Р. “Мажолис ун-нафоис”нинг таржималари,31-б.

тоат, ки сармоџи саодаги азали аст мутаважжух гардид. Чун умури салтанат вобаста ба рои оламорои ӯ буд, Султони соҳибқирон инони азимати ӯро гирифта аз он водии таклиф мурожаат фармуд ва мулки Астрободро, ки пойтахти Мозандарон аст ба ӯ арзонӣ дошт ва Мир онжо рафта муддати як сол сокин буд, боз мурожаат намуд, чун хотираш мудом майл ба дарवेशӣ дошт баъд аз як сол ба мулозамати соҳибқирон омад ва нарафт. Ва саманди ҳиммат бар сари андишае, ки ҳамиша дошт, биронд ва чунон таважжух фармуд, ки султонро мажולי дар хост намонд. Сипоҳ ва асоси сипоҳдории худро ба султон супурд ва рӯй ба тарбияти арбоби фазлу камол овард.”⁹⁰

(Аввал муҳрдорлик вазифасига мушарраф бўлди. Оқибат унинг (султон томонидан) тарбияти шундай даражага етдики, султонни номдор биродарлари, комкор фарзандлари унинг мулозаматини шараф деб билишиб, ифтихор қила бошлашди. Кўплиги ҳозиргача сезилиб турган шунча давлати бўлса ҳам дарवेशликни афзал деб билди. Бир дақиқа ҳам сулуқ ахлининг тариқати дақиқликларидан четлашмади. Чунончи, бир бор ӯз ихтиёри билан дунё ишларидан қўл тортди ва тақвону тоат гўшасига юзланди. Аммо салтанат ишлари унинг оломоро фикрига боғлиқ бўлгани учун соҳибқирон султон уни машаққат водийсидан қайтарди ва Мозандарон пойтахти бўлмиш Астробод мулкани унга тутқазди. Амир у ерда бир йил сокин бўлди ва яна қайтди. Унинг кўнгли ҳамиша дарвишликни ихтиёр этгани учун бир йилдан кейин соҳибқирон султон мулозаматига қайтди ва бошқа бормади. Ҳиммат самандини ҳамиша ўзида мавжуд бўлган хаёл-андиша устига ҳайдади ва султоннинг бошқа иложи қолмади. (У) ҳукумат ва ишларни султонга топширди ва юзини фазлу камол арбоблари тарбиясига бурди.)

Фаҳрий Навоийнинг мол-давлати ҳажми, кирим-чиқимлари билан қизиқиб, уларнинг барчаси хайр-саховат, илм-фан тараққиёти йўлида сарф бўлганлигини алоҳида таъкидлайди: “Ҳар рӯз ҳафтаду панж ҳазор динор ба хизонаи Мир фуруд меомад ва понздаҳ ҳазор ба харж берун мерафт. Ва ҳар сола ҳазор даст сарупой ба масокин муқаррар кард ва сесаду ҳафтад буқъаи хайр сохт. Он миқдор бемислу нодир аз хатготи хонандаву созандаву наққош ва музаҳҳиб ва мусаввир ва муҳарриру муаммой ва шоир, ки ба тарбияти ӯ нашву намо омада маълум нест, ки дар ҳеч замоне жилва карда бошад. ӯ низ аз фунуни ин жамоат баҳраи тамом дошт.

⁹⁰ Фаҳрий Ҳиротий. Латоифнома, 133.

(Ҳар куни 75000 динар амир хазинасига тушар эди ва 15000 чиким бўлар эди...⁹¹ Яшовчиларга ҳар йили мингта сарпо тайинлади ва 370 хайрли иморат курди... Бунчалик мислсиз ва нодир хаттотлару хонандалар, созандаю наққош, музаҳхибу мусаввирлар, муаммойлару шоирлар унинг тарбияси остида наъшу намо топдиларким, ҳеч бир замонда бундай бўлганлиги маълум эмас. У ҳам бу жамоатнинг илмидан баҳраманд эди.)

Фахрий Алишер Навоий ижоди борасида тўхталар экан, уни Хусайн Бойқаро каби шеърят мулкининг подшоҳи деб атайди. У шоир асарларидан ўн тўрттасини санаб ўтади ва ғазалиётига ҳам назар ташлайди: ” Хоса дар шоирӣ ва пеши туркон хирадманди фозил муқаррар аст, ки то баёни назми туркӣ шиддати мисли ў, касе қадам дар он водӣ наниҳода. Хурави он қаламрав ўст ва ўро қаринаи Абд ур-рахман Жомӣ медонанд...Ва ғазалиёташ панж девон аст: Чаҳор туркӣ ва яке форсӣ. Девони аввали туркиро “Ғароиб ус-сиғар” ном ниҳода ва сонӣ “Наводир уш-шабоб” ва солисро “Бадоеъ ул-васат” ва робеъро “Фавоид ул-кибар”. Девони форсӣ шаш ҳазор байт аст. Чун аз турку тожик ҳеч кас нест, ки аз абёти онжаноб саҳфаи хотираш мунаққаш набошад. Дар ин авроқ чанд байте сабт кардан муносиб надид ва дар ихтимом кушид “

(Хусусан, шоирликда, турклар ўртасида фозил донишманд сифатида шундай муқаррар бўлдики туркий назм баёнида ҳеч ким у каби шиддат билан бу водийда қадам ташламаган, у шул мулкнинг подшоҳидир. Уни Абдурахмон Жомийнинг яқини деб биладилар. Ғазалиёти беш девондир: Тўрттаси туркий ва бири форсий. Биринчи туркий девон “Ғароиб ус-сиғар” номланган, иккинчиси “Наводир уш-шабоб”, учинчиси “Бадоеъ ул-васат”, тўртинчиси “Фавоид ул-кибар”. Форсий девони олти минг байтдир. Турку тожикка мансуб бирор киши йўқки, ул жанобнинг байтларидан хотир саҳифасига нақшламаган бўлса, шунинг учун бу варақларда бир неча байт келтирмоқ муносиб кўрилмади.)

Фахрий Навоий вафоти тафсилотини қуйидагича ёзиб қолдирган: ”Дар маҳалле, ки Султони соҳибқирон аз сафари Астробод ва муҳосамати Муҳаммад Хусайн Мирзо боз гашта ба манзили Хожа Порсо дар ёздаҳ фарсахии балдаи Ҳирот расида буд, амири машорунилайҳ ба истиқбол рафта мулҳақ гашта буд. Дар (ҳамон) соат мариз шуда, дар таърихи нуҳсаду шаш аз ҳижрат рӯзи панжшанба аз шаҳри жумод уд-аввал вафоташ воқеъ шуд. Ва шуарои фасоҳатшиор марсия ва таърихи бисъёр гуфтанд, аммо Мавлоно Соҳиб марсияе гуфт

⁹¹ Е.Э.Бертельс Фахрий Ҳиротий маълумотини вақф этилган ерлардан тушадиган даромадлар сифатида кўрсатган (Навои и Джами ,108). Бизнинг текшир. даримиз бу рақамлар Навоийнинг Астрободда ҳокимлиги даврига тааллуқлигини кўрсатмоқда.

чикилу панж байт, ки ҳар байт аз он як мисра таърихи валодат ва яке таърихи фавт. Ва ин ду байт аз он қасидаист:

Эй фалак! Бедоду бераҳми, бадин сон кардай!

В-эй ажал! Мулки жаҳонро боз вайрон кардай!

Бар жаҳонбонон чи меғўи маро набуд ҳасад,

Аз ҳасад боре жаҳонро бе жаҳонбон кардай!

Хожа Осафӣ низ бадин тариқ марсия гуфт. Ин байт аз онжост:

Ҳайф аз он андомҳои ҳамчу гул дар зери гул

Бо гуландомон аз ин савдо фаровон кардай

Саид Хондамир, ки хоҳарзодан Мирхонди муаррих аст, ин китъаро гуфт:

Жаноби амири ҳидоятпаноҳ-

ки, зоҳир аз ӯ гашт осори раҳмат.

Шуд аз хорзори жаҳон сӯи боғе-

Ки, онҷо шугуфт гулзори раҳмат.

Чу нозил шуд анвори раҳмат барухаш,

Бижу соли фавташ зи "анвори раҳмат"

(Соҳибқирон султон Астробод сафаридан ва Муҳаммад Ҳусайн Мирзо юришидан қайтаётган маҳалда Ҳирот шаҳридан ӯн бир фарсаҳ берирокда жойлашган Хўжа Порсо манзилига етганда мазкур амир кутиб олишга чикиб унга қўшилган эди ва ӯша соатда бемор бўлиб 906 ҳижрий йили жумод ул-аввал ойининг пайшанба куни вафот этди. Шоирлар таърих ва кўп марсиялар айтишган. Мавлоно Соҳиб 45 байтдан иборат марсия айтганким, ҳар байтнинг бир мисраси тугилган йили ва иккинчиси вафоти санасини билдиради. Ушбу икки байт ўшал қасидадандир:

Эй фалак, бунча бераҳмсанки, бундай қилибсан!

Эй ажал, жаҳон мулкани яна вайрон қилибсан!

Жаҳонни ушлаб турганларга нима дейсан, ахир унга ҳасад қилмагандимку!

Ўзинг ҳасад қилиб жаҳонни унинг кўрикчисидан маҳрум қилибсан!

Хожа Осафӣ ҳам шу тариқа марсия айтган. Бу байт ўшандан :

Гул каби бўлган ул андомларга ҳайф,

Гуландомларга бу савдони кўпайтириб қўйибсан!

Тарихчи Мирхонднинг сингилзодаси бўлмиш Саид Хондамир ушбу китъани айтган:

Тўғри йўлга бошлагувчи жаноби амир, ким

Унда Раҳмат асари бор эди.

Бу жахон тиканзоридан боғ томонга кетди,ким

У ерда раҳмат гулзорида очилди.

Унинг руҳига Раҳмат нурлари ёғилганда

Вафоти йилини “Раҳмат нурлари”дан килир!)

Фаҳрий Навоий ўлими кунини нотўғри кўрсатган. Бу хатолик хаттотларнинг айби билан содир этилган бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Маълумки, Навоий Хондамирнинг аниқ кўрсатишича, жумод ул-охир ойининг ўн иккинчисида, якшанба куни вафот этган. Шунга қарамасдан, Фаҳрий маълумотларининг анча афзаллик томонлари мавжудлигини кўрамайз. Чунончи, у Хондамирдан сўнг иккинчи бўлиб Навоий асарларининг анча тўлиқ рўйхатини келтиради, яъни Хондамир “Хамса” таркибидаги асарлар билан таништирмаган бўлса, Фаҳрий уларни ном-баном санаб ўтади. Бироқ у “Хамса”нинг тўртинчи достони сифатида “Садди Искандарий”ни кўрсатиб, “Лисон уг-тайр”даги энг катта ҳикоя - дoston “Шайх Санъон” қиссасини алоҳида дoston сифатида белгилаб ўтади. Шунингдек, у Навоийнинг бобоси ҳақида биринчи маълумот берган ва отасининг Абу Саъид хизматида бўлганлигини ёзиб қолдирган илк олимдир. Мазкур маълумотлар навоийшуносликда айтиб келинган баъзи тахминларнинг асосли эмаслигини кўрсатади.⁹²

Навоий асарларининг рўйхатини келтириш билан бирга, унинг ижодига муносабат билдирган кейинги шахс Заҳириддин Муҳаммад Бобурдир. У ёзади:” ...Алишербек Навоий эди. Беги эмас эди, балки мусоҳиби эди. Кичикликда ҳаммақтаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абу Саъид Мирзо Хиридин ихрож қилди.”⁹³

⁹² С.Айний Навоийнинг отаси 1452 йилда Сабзаворга ҳоким бўлиб боради. Аммо тезда вафот этиб, ўн икки яшар Алишер етим қолади деб келтиради. (Навой, куллиёт, сах.271)

⁹³ С.Айний Алишер Навоий билан Абу Саъид ўргасида нафрат ва кек Хусайн Бойқаронинг, Мир Саид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибийнинг ҳамда Бадахшон шоҳларининг шоирга яқин одамлар бўлганлиги вaжидан пайдо бўлган деб кўрсатади (Навой, куллиёт,сах.284-285). Ойбек ҳам шундай ҳисоблайди (Алишер Навоий: Мукамал асарлар тўплами. 19 томлик.-Т.:Фан,1979.-XIIIжилд. 15-16-бетлар.). С.Айний Абу Саъид 1466 йида Алишерни сургун қилишга ҳукм чиқарди ва Хиротни тарк этиб, Самарқандга яшашни буюрди, деб ёзади (Ўша асар,сах.284). ва Аҳмад Ҳожибек Алишерни ўзи билан бирга олиб кетади. Чунки унга Султон Абу Саид томонидан Алишерни сақлаш топширилган эди, дейди. О.Шарафиддинов Навоий Самарқандга 1465 йилда сургун қилинади ва уни Аҳмад Ҳожибек Хиротдан Самарқандга назорат қилиб боради деб қайд

Самарқандга борди, неча йилким Самарқандда эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эрди. Алишербеқнинг мизожи нозук била машҳурдур. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибилий экандур. Самарқандда эрканда ҳам ушмундоқ нозукмизож экандур.⁹⁴

қилади (Алишер Навоий, 51-52-б.). В.В. Бартольд ёзади: "По Хондамиру, Мир Али Шир отправился в Герат к Абу Саъиду и провел у него несколько дней. Не встретил там того внимания которого ожидал и потому отправился в Самарканд. По словам Бабура Мир Али Шир был сослан в Самарканд самим Абу Саъидом за какой-то проступок. Сам Мир Али Шир говорит, что он поехал в Самарканд учиться, для чего в то время из Герата в Самарканд не ездили... удаление из Герата в Самарканд должно было рассматриваться как изгнание. Некоторое значение для освещения этого периода в жизни Мир Али Шира может быть имеет его рассказ о шейхе Садррадине Реваси, необыкновенно красивом и красноречивом человеке "пленившем сердце" Мир Али Шира (кўнглумни баса сайд қилди). Им увлекались и высокопоставленные лица, как шах бадахшанский, сделавшийся мюридом шейха и бравший у него частные уроки и даже царь того времени" (Мир Али Шир и политическая жизнь, стр. 223-224). Яна ёзади: "При тесном сближении между Мир Али Широм и бадахшанцами событие 871 г.х. могло отразиться на его судьбе; к этому могла присоединиться ревность султана к друзьям красивого шейха (Ўша асар, 225-б.). Бартольд ўрта асрлар зиёлилар дунёқарашларидаги тасаввуф таъсирини ҳисобга олмагани учун ҳам шайх Садриддин Ривосийнинг ботиний гўзаллиги ҳақидаги эътирофларини мажозий маънода тушунган ва атрофдагилар ҳақида шу нуктаи назардан баҳо берган. Шунингдек Бертельс ҳам "Навоий" монографиясида Навоийнинг Самарқандга борганлигини сургун ҳисоблаб, бу пайтларда Самарқанд илм - фан маркази эмас эди, деб фикр билдиради. У гарчи у Бартольд сингари Садриддин Ривосий масаласини кўрсатмаса-да, шоир тоғалари ва бадахшонийлар фожеасидан кейин қочишга мажбур бўлди, деб ёзади (Навои, стр. 77) Бертельснинг мазкур тадқиқотида бундай чалкаш ўринлар кўп. Бунинг сабаби муаллиф Бартольд концепциясини бузмасликка интилиб, унинг хулосалари билан манбалар орасидаги зиддиятли фикрларга аниқ чек қўймасдан барчасини бир-бирига мослаштириб кетаверганлигида бўлса керак..⁹⁴

Мир Алишернинг нозиктаъб, нозикмижоз эканлиги кўпчилик манбаларда алоҳида таъкидлаб ўтилган. Бироқ уларнинг бу масалага ёндашувлари мунозарали эканлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Ҳозирги даврда ҳам бу масала турлича шарҳланиб келмоқда. Масалан, Ойбек Алишернинг Самарқанддаги ғурури ва табиатининг нозиклигини заҳмат ва машаққатларга чидаш, кулфатларни ўз ичига ютиш деб билади (Алишер Навоий, 17-б.). В.В.Бартольд Бобур келтирган "назокат" сўзини "высокомерие" - калондимоғлик деб таржима қилади. Бу хусусда Ю.Брегель ёзади: "Как показал А.Н.Болдырев, толкование слова "назокат" В.В. Бар-

Манбаларда Навоий ва Биноий муносабатларига алоҳида эътибор қаратилган. Уларни ўрганиб чиқиш Навоий ва Биноий характерларига хос бўлган айрим муҳим нуқталарни баҳолашда фойдадан холи эмас. Шу жиҳатдан “Бобурнома”да ҳам бу ҳолатга эътибор берилиши бу икки буюк шахс ўргаларидаги муносабатларни ойдинлаштиришга қаратилган қадам сифатида баҳоланиши мумкин: “(Биноий) бурунлар мусиқийдин беҳабар экандур, бу жиҳатдан Алишербек таън қилур экандур. Бир йил Мирзо Марвға қишлай борганда - Алишербек ҳам борур. Биноий Ҳирийда қолур. Ул қиш мусиқий машқ қилур, ёзғача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ёз Мирзо Ҳирий келганда, савт ва нақш ўткарур, Алишербек таажжуб қилуб, таҳсин қилур. Мусиқийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши бор, нуҳрангға мавсум. Бу тўққуз рангнинг туганиши ва нақшнинг майлоси ростгадур. Алишербекка хейли мутаарриз экандур. Бу жиҳатдан хейли жафолар торгти. Охир тура олмай Ироқ ва Озарбайжонга Яъқуббек қошига борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди. Ҳарифи мажлис бўлуб эди. Яъқуббек ўлғондин сўнг ул вилоятларда турмай, Ҳирийға келди. Хануз зарофат ва тааррузи бор эди. Ул жумладин бири будурким, бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийнинг (орқасиға) тегур. Алишербек мутойиба била дерки, “ажаб балоест дар Ҳирий, агар по дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад”. Биноий дерким, “агар жам мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад”. Охир бу зарофатлардин яна Ҳирийдан Самарқанд азимати қилди. Алишербекки қалин нималар ихтироъ қилиб эрди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун “Алишерий” дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка иснод қилурлар эди. Нечукким, Алишербек қулоқ оғригида ёғлиқ боғлоғон учун хотунлар кўк ёғлиқни қийиқ боғлоғонни “нози Алишерий” от қўйдилар. Бу жумладан Биноий Ҳирийдин азимат қилур вақт эшаги учун полондўзға ғайри мукаррар полон буюрур, отини “Алишерий” дер, “полони Алишерий”ға машхур бўлди.¹⁰⁰

Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, Алишер Навоий билан Биноий ўртасида жуда қалтис аскиялар бўлиб ўтган. Амир Алишер Биноийни шоир сифатида анча қадрлаган ва ўз навбатида унинг қуюшқондан чиққан сўзларини кўтарган.

¹⁰⁰ Бобурнома, 165-б.

Шу даврда Ҳакимшоҳ Қазвиний томонидан форсчага ўғрилган Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарида ҳам таржимоннинг улуғ шоир ҳақидаги маълумотлари мавжуд.¹⁰¹ Ҳакимшоҳ Қазвиний “Мажолис ун-нафоис” таржимасида Навоийнинг Биноий ҳақидаги сўзларини келтиргандан сўнг Навоий-Биноий муносабатларига тўхталди ва “айтишларича, Мир Алишер Мавлоно Биноий аскияларидан жуда безор бўлган ҳамда уларнинг кўплигидан шоирга нисбатан адоват пайдо қилган” деб Биноий аскияларидан мисол келтиради. Ҳакимшоҳ келтирган нақл бўйича, Навоий тугмалари тилладан бўлиб, жавоҳир қадалган пўстинни кийиб чиққанда Биноийга дуч келади:

”Иттифоқан, Мир ба Биной гуфт:

- Мехоҳам, ин пўстинро ба ту бибахшам, валикан тугмаҳо намегузорад ва монё мешавад.

Мавлоно Биной гуфт:

- Тугмаҳои шумо монё намешавад, валикан модагиҳои шумо монё мешавад.

Модагиҳо - бандҳои тугмаанд, валикан, чун модағи маъний дигар дорад, Мир аз он маъний ранжида.¹⁰²

(Иттифоқо, Мир Биноийга:” Шу пўстинни сенга совға қилгим келаяптию, лекин тугмалари (ечилмай) монелик қилаяпти-да”,-деб қолди. Шунда Биноий :

- Сизнинг тугмаларингиз эмас, сизнинг модаликларингиз мене бўлаяпти,-деб жавоб қайтарди.

Модалик деб тугманинг бандига айтилар экан. Аммо бу сўзнинг бошқа маъноси ҳам бор бўлиб, Мир шу жиҳатдан ранжиган экан.)

Ҳакимшоҳ яна икки мутойибани зикр этган. Бирида юқорида кўриб чиқилган “полони Алишерий” воқеаси айнан келтирилади. Иккинчиси эса бошқа манбаларда учрамаслиги билан диққатга сазовордир:” Баъд аз муддате ба ислоҳи мардум Мир бо ў сулҳ намуда ва ўро зиёфат фармуда. Ва дар он рўзи меҳмоний аз Биной пурсида, ки:

¹⁰¹ Ҳакимшоҳ Қазвиний. Таржума-йи “Мажолис ун-нафоис”и Алишер Навоӣ /Ба сазӣ ва эҳтимоми Али Асғар Ҳикмат.-Техрон,1323 ҳ. Таниқли адабиётшунос олим Р.Воҳидов ёзади: “Мажолис ун-нафоис”нинг саккизинчи беҳиштида Алишер Навоӣ ҳақида бир мунча кенгроқ мулоҳаза юритилади. Бироқ Муҳаммад Ҳакимшоҳ Қазвиний маълумотлари тоза эмас. У Абдураҳмон Жомӣ “Баҳористон”идаги фактларни, аниқроғи, ўша маълумотларни такрорлаш билан чекланади. “Мажолис ун-нафоис”-даги маълумотларнинг “Баҳористон”дан тафовути фақатгина Соҳиб Доронинг Алишер Навоӣ вафоти кунда ёзган марсиясидан бир байтнинг келтирилишидадир холос. (Воҳидов Р.“Мажолис ун-нафоис”нинг тугмалари, 62-б.)

¹⁰² Ўша асар, 232-б.

- **Ҳеч шеъри тоза гуфтаед ?**

Мавлоно Биноӣ гуфта:

- **Ин матлаъро гуфтаам:**

Мардуми чашм ба қасди ашки гулгуни мананд,
Рӯи он мардум сияҳ, к-андар пайи хуни мананд.”

Чун Мир шунда, бағоят ранжида ва ранжиши ӯ баъд аз ин ба ислоҳ наёмада. Ложарам, Биноӣ дар Ҳирӣ натавониста, ки иқомат кунад, дар замон аз Хуросон ба Ироқ ҳижрат карда.

“(Тўким воқеасидан сўнг) Мир бир муддат ўтиб халқнинг зўрлаши натижасида Биноӣ билан ярашибди ва уни зиёфатга таклиф этибди. Меҳмонликда (Навоӣ) Биноӣдан сўрабди:

- Бирор янги шеър ёздингизми?

Биноӣ жавоб берибди:

- Куйидаги матлаъни ёзганман:

Баъзилар менинг гулгун кўз ёшим тўкишга қасд қилганлар, Менинг конимга ташна бўлган (ўша) одамларнинг юзи қора бўлсин).

Буни Мир эшитиб қаттиқ ранжибди ва шундан сўнг унинг хафачилиги қайталанибди. Биноӣ мажбур бўлиб Ироққа жўнаб кетибди.

Алишер Навоӣ ҳақида маълумот қолдирган тарихий асарлардан яна бири Мирзо Ҳайдар Дўғлотнинг **“Тарихи Рашидий”** асаридир. Гарчи у XVI аср тарихига оид қимматли материалларга бой, Шарқий Туркистон (Қашқар), Ўрта Осиё ва Қозоғистон, Афғонистон ва Ҳиндистон каби ўлкалар тарихига бағишланган бўлса-да, Алишер Навоӣ ҳақида келтирилган маълумотлар тазкира характерида бўлгани учун шу ерда кўриб чиқиш маъқул кўрилди. Асар муаллифи 905 (1499-1500) ҳижрий йилида Тошкентда туғилган бўлиб, она томондан Заҳриддин Муҳаммад Бобурга қариндош эди. Отасини шайбонийлар ўлдирганидан сўнг Бобур ҳузурига паноҳ излаб борди. Бобур шундай ёзади: Хусайн Кўрагоннинг ўғли Ҳайдар Мирзо эди. Отасини ўзбек ўлтурғондин сўнг келиб менинг мулозаматимда 3-4 йил туриб, сўнгра ижозат тилаб, Кошғарга хон қошига борди.¹⁰⁴ Мирзо Ҳайдар умрининг асосий қисмини Кошғарда ўтказган. Сўнг шахзода билан муроса қила олмай, 1541 йили юртидан бош олиб, қариндоши Ҳумоюн Мирзонинг ёнига кетади. 1551 йили Кашмирда вафот этган. Бу асар икки дафтардан (жилддан) иборат. Биринчи дафтари х. 948 (1541-1542) йил тугатилган ва муаллифнинг мемуар характеридаги лавҳаларидан иборат бўлиб, XVI аср тарихини

¹⁰³ Ўша асар, с.23.

¹⁰⁴ Бобурнома, 13-о.

ўрганишда катта аҳамияти бордир. Иккинчи дафтари эса 951 (1544-1545) йилда ёзилган ва унда, асосан, Мўғулистон хонлари тарихи ёритилади. Асарда Алишер Навоий ҳақида шундай келтирилади:

“Асли вай аз бахшиёни уйғур аст. Падари ўро Кичкина меғуфтанд. Марде буд ала ар-расм. Мир Алишер ба Мирзо Султон Хусайн дар хурдй ошной доштааст. Чун Мирзо подшоҳ шуд, ба мулозамати Мирзо пайваст ва Мирзо ўро риояти беҳад карда ва ў аҳли фазлро. Чунонки, ин ҳама фузалову беназирон, ки дар он замон, ки дар тавойифи халойиқ пайдо шуд, аксар ба саъи ў будааст. Дар замони аморат ихтимом намуд ба мулку асбоб сомон кард. Чунонки, ҳар рўза ҳосили амлоки ў ҳаждах ҳазор шохруҳй буд. Асбоби аморати худро, аз хадаму хашам ва зарробхона ва истабил маъ жамиғи бисототи подшоҳонаро ба Мир Бобо Али, ки аз саромади сипохиёни он аср буд, супурд. Ва тарки сипоҳигарй кард ва ба Мирзо дар қатори акобиру мусоҳибон мулозамат мекард. Ин ҳама ҳосили амлоки худро ба хайрот барои охират сарф намуд. Буқову масожди иморот бисъёр кард, ки ин замон низ дар Хуросон бисъёр боқй мондааст. Ғолибан, кам касеро он миқдор иморат кардан муяссар шуда бошад. Ҳеч кас аз аҳли фазл нест, ки ў мин-важҳи мураббй набошад. Ва ў марде буд, дар ғояти зарофату андом ва ҳама касро мехост, ки ҳамон ранг бошанд ва ин бар халойиқ душвор меомад ва аз ин жиҳат ранжишҳо мешуд. Ва ба Мир Алишер ғайр аз ин нозуқй ва зуд ранжидан айби дигар намеёбанд.¹⁰⁵

(Унинг асли уйғур бахшиларидандир. Отасини Кичкина дер эдилар. Оддий киши эди. Мир Алишер Мирзо Хусайн билан кичикликда ошно бўлган экан. Мирзо подшоҳ бўлганда унинг хизматиға келди. Мирзо унга кўп эътибор қилди. У эса, ўз навбатида фазл аҳлиға (эътиборини қаратди). Чунонки, ўша замондаги турли тоифадан чиққан фозилу беназирларнинг барчаси унинг ҳаракати натижасида (етишиб) чиқди... Амирлик пайтида мулк йиғишда ҳаракат кўрсатди. Унинг бир кунлик даромади 18 миғ шохруҳий эди. Амирлик ишларини, отхона ва зарбхона ва бошқа давлат уйларини идора қилишни ўз даврининг йирик лашкар-бошларидан бўлган Бобо Алиға топширди ва сипоҳийликни тарк этди. Мирзо Бойқароға улуғлар ва суҳбатдошлар қаторида хизмат қилар эди. Кўлидан келгунча кишиларнинг ҳожатини чиқарар, фазл аҳлиға ҳомий-

¹⁰⁵ Мирзо Ҳайдар Дўғлот. Тарихи Рашидий: Кўлэзма. ЎзФА ШИ, инв. № 1430.121^б-вар.

лик киларди. Ўз даромадининг барчасини охираат учун хайру савоб қиларга сарфлади. Кўплаб иморату уйлару масжидлар қурганким, ҳозир ҳам Туркман кўплари сақлангандир. Ғолибо, бунчалик иморат қуриш камдан-кам кишиларга ҳассар бўлур. Бирорта ҳам фозил йўкки, унинг тарбиясини кўрмаган бўлса. Ҳаққон маданиятли, ўткир фахмли, валломат одам эди ва ҳаммани ўзидек тутти. Бу эса кўпчиликка қийинчилик туғдириб, ўртала ҳар хил хафачи. Мир Алишерда нозиклик ва тез хафа бўлишдан ўзга айб сабаб бўларди. (қилар.)

Алишер Навоий ҳаётининг темурийларга қай жиҳатдан нозиклик тарафлари ҳануз ҳал қилинмаган масала бўлиб, турли баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келаётганлиги сир эмас. "Ота-отадин етти пуштға дегинча бу рафиъ дудмоннинг бойири бандаси ва бу васиъ остоннинг мавруси туғмаси, яъни бу хоҳазоданинг хонаводаси ва бу хонаводанинг хонаводаси эрди"¹⁰⁶ деганда Навоий ота-боболарининг Амир Темур ва унинг аждоду авлоди даргоҳидаги умумий хизматларини ифодалаган, албатта. Бироқ ана шу камтарона эътироф турли тахминларнинг кўпайишига олиб келгани ҳам рост. Навоийшуносликда ҳозирги кунларгача, асосан, икки хил фикр устувор бўлиб, ҳар иккаласи барабар қўлланилади. Бир гуруҳ олимлар "Алишернинг ота-боболари темурийларнинг амирларидан бўлиб, оналари шахзодаларга энағалик қилганлар" деб ҳисобласалар, баъзилари эса Мирзо Ҳайдарнинг юқоридаги маълумотига асосланиб "Алишернинг ота-боболари уйғур бахшиларидан бўлган" дейдилар. Албатта, Мирзо Ҳайдарнинг асари ўзининг ноёблиги билан диққатга сазовордир. Шу жиҳатдан мазкур мавзуга дахлдор маълумот олимларимиз томонидан Ҳирот илмий-адабий муҳити, хусусан, Навоий даврасида яратилган асарлардаги маълумотлар билан чоғиштирилмаган, шекилли. Бундай маълумот Мирзо Ҳайдар асаридан бошқа XV-XVI аср бошида яратилган бирор-бир манбада учрамайди. Маълумки, Алишер Навоий таржимаи ҳолини тарихда илк бор зикр этган Абдураззоқ Самарқандий ва Хондамир Алишер Навоий билан шахсан таниш бўлганлар ва уларнинг асарлари Навоий тасдиғидан ўтган. Умуман, Навоий даврида ёзилиб бизгача етиб келган асарларнинг бирортасида ҳам улуғ амирнинг аждоди ва шажараси ҳақида расмий маълумот йўқ. Фақатгина XVI асрнинг бошида Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис" асарини форс тилига таржима қилиш билан машҳурлик топган ва шу билан бирга, Навоий суҳбатларидан баҳраманд бўлган ин-

¹⁰⁶ Навоий Алишер. Бадоеъ ул-биноят. Мукаммал асарлар тўплами.- Т.: Фан, 1987.- I жилд.17-б.

сон сифатида биз учун эътиборли бўлган Фахрий Хиротийнинг мазкур таржимасида Амир Алишернинг бобосининг номи унинг Мирзо Бойқаро хонадонидида амир ул-умаро хизмати, отаси Амир Кичкина Абу Саъид Мирзо хизматида бўлганлиги кўрсатилди.¹⁰⁷ Афсуски, амир Навоийнинг темурийларга қайси жиҳатдан унинг ўқиб-ўқитиб қўйганлигини ёритмаган. Шу даврда яратилган Сом Фахрий маълумотлари қайтарилди.¹⁰⁸ Масала расида шу томондан қаралса, биз баъзи ҳолатларни ҳисобга олмаган бўлиб чиқамиз: Биринчидан, Навоий билан шахсан таниш бўлган тарихчилар ва олиму шоирларнинг бундай маълумот бермаганликлари туфайли Мирзо Ҳайдар маълумоти-га эҳтиёт бўлиб ёндашиш талаб этилади. Иккинчидан, Мирзо Ҳайдар Навоийнинг вафотидан сал илгарироқ туғилиб, 1551 йили Кашмирда вафот этади. Юқоридагилардан равшан бўлиб-турибдики, унда Навоий ҳақидаги маълумотларни улуг шоирни шахсан таниган кишилардан олиш имконияти йўқ эди. Ҳатто умрининг охирини бобурийлар саройида ўтказган Хондамир ҳам Мирзо Ҳайдарнинг Ҳиндга келишидан тахминан етти йилча илгари вафот этиб кетган эди. Шу жиҳатдан умри Хиротдан олисда ўтгани учун Мирзо Ҳайдар баҳс этилаётган мавзу бўйича ўз ҳамасрлари Фахрий ва Сом Мирзочалик ўз маълумотларини текшириб кўриш қудратига эга бўлиши мумкин эмас эди. Учинчидан, тарихий асар яратилиш жараёнида муаллиф баъзида ёзма манбаларга эмас, балки узунқулок гапларга таяниб, уларни факт сифатида қайд этганлиги каби ҳолатлар фанга маълум. Тарихчи олим Т.Султонов ҳам Мирзо Ҳайдарнинг кўпгина ўринларда шу йўлдан борганлиги ҳақида қайд этиб ўтганлиги янада аҳамиятлидир.¹⁰⁹ Тўртинчидан, Мирзо Ҳайдарнинг Навоийни уйғурлардан дейишига эътирозимиз йўқ. Чунки, атокли адабиётшунос Иззат Султон айтганидек, "XV асрда уйғур ва турк тиллари бир тилнинг турли шевалари ҳисобланар ва шоирлар ҳам ҳар икки тилга ва халққа баробар мансуб деб тушунилар эди."¹¹⁰ Бирок, ушбу масала жиддий баҳсларга сабаб бўлаётгани сир эмас. Бу борада бизда ҳам баъзи фикрлар пайдо бўлгани туфайли мулоҳазаларимизни билдириб ўтиш ниятидамиз.

¹⁰⁷ Фахрий. Латоифнома, сах. 133.

¹⁰⁸ Сом Мирзо. Тухфаи Сомий, 167^a-вар.

¹⁰⁹ Т.Султонов. Памятники ист.литер., стр.192.

¹¹⁰ И.Султон Навоийнинг қалб дафтари, 32-б.

ди. Бундан хулоса қилиш мумкинки, котиблар саройда ўрта-миёна вазифаларга эга бўлсалар ҳам ҳукмдорнинг бевосита назорати остида бўлиб, унга яқин бўлиш имкониятига эга бўлган эканлар.

"Тарихи Рашидий"дан бўлак манбалар, хусусан, оригинал услубда яратилган Бобурнома ёки Навоий билан шахсан таниш бўлиб, улуғ амирнинг ўзидан ва ҳамсухбатларидан аниқ маълумотлар олган ҳолда фикр билдирган Хондамир, Фахрий, Зайниддин Восифий, қолаверса бизгача етиб келмаган манбалар-га бой бўлган Ҳирот кутубхонасига эғалик қилган Сом Мирзо Сафавий асарларида Навоий аждодининг темурийларга кўчал-дошлиги, унинг амирлар сулоласидан эканлиги бир овоздан тасдиқланган. Сарой котиблари-бахшилар ҳукмдорнинг ишончли кишиларидан саналар экан, агар Навоий бу табақага мансуб бўлганида Ҳирот тарихчилари бу ҳақда ишора бериб ўтишган бўлур эди. Навоийнинг ўзи ота-боболари темурийлар салтанатида "улуғ маротибқа сазовор ва бийик маносибқа қомгор бўлгон эрдилар" деган экан, биринчи навбатда унинг ўзига ишонмоқ керак. Мирзо Ҳайдарнинг асоссиз хулосаси, афсуски, кейинги давр кўлёма манбаларида янада чуқурлаштириб борилди. Муаллифларнинг баъзилари қўллари остида мавжуд бўлган Навоий таржимаи ҳолига оид маълумотларни умумлаштириб бериш натижасида кейинги давр таъкирларида Навоий таржимаи ҳолининг турли кўринишларини пайдо бўлишига "ҳисса"қўшдилар. Масалан, 1598 йилда Бухорода Абдулмўмин-хон томонидан тузилган "Том уг-таворих" тўпламида келтирилган Навоийнинг таржимаи ҳоли шоирнинг замондошлари ёзиб қолдирган маълумотларга мос келсада, отаси "Чиғатой элининг машҳурларидан" деган Давлатшоҳ Самарқандий иборасига Мирзо Ҳайдарда келтирилган "Кичкина" номини қўшиш ва бу икки иборадан сўнг "бахши" атамасини илдириш орқали кейинги давр манбаларига "янги" маълумотни тақдим этган.¹¹⁵ Шу қабилдаги маълумотлар Маҳмуд бин Валининг "Баҳр ул-асрор", Фаҳмийнинг "Тазкират уш-шуаро" асарларида, Шарифжон Маҳдум Садр Зиёнинг баёзида ҳам учрайди. Биз қўл остидаги маълумотларни уларда берилган Навоий таржимаи ҳоли бўйича гуруҳлаштирганимизда маълум бўлдики, "Тарихи Рашидий"даги маълумот фақатгина Марказий Осиёда яратилган асарлардагина учраб экан. Эътибор беринг-а, "Баҳр ул-асрор"

Бахда, "Том ут-таворих" Бухорода, Фаҳмий тазкираси Самарқандда, Садр Зиё асарлари Бухорода яратилган. Тарихчи Т. Султонов ҳам "Тарихи Рашидий"нинг Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистондан ташқарида, хусусан, Яқин Шарқда тарқалмаганлигини алоҳида қайд этган.¹¹⁶ Бу эса Навоийнинг "бахши"лардан келиб чиққанлиги ҳақидаги маълумот танҳо Мирзо Хайдарнинг ижоди эканлиги ва кейинги давр асарларида учраш факти фақат ундан кўчириш оқибатида рўй берганлигини тасдиқлайди.

XV асрнинг II ярмидан XVI асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврда яратилиб Навоий ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги илк маълумотларни ўз ичига қамраган манбаларнинг энг охиргиси Сом Мирзо Сафавийнинг "Тухфани Сомий" асаридир. Унда шундай келтирилади: "Он Амир Алишер, ки мулаққаб ба соҳиб ул-хайрот, ал-муқарраб ба ҳазрати султон. Вай халафи сиддиқи Кичкина Баходур аст, ки дар айёми салотини чиғатой, ба тахсис, дар замони Султон Абу Саъид аз мутааййинони даргоҳи он подшоҳ буда ва жадди модараш Мир Саъид Бек дар силки азими умарои Бойқаро Мирзо-жадди Султон Хусайн Мирзо мунтазам гашта. Дар айёми субҳи бо подшоҳи мазкур дар як мактаб хонда."¹¹⁷

(...Амир Алишерким, хайриялар соҳиби, ҳазрат султоннинг яқин киши-сидир, Кичкина Баходирнинг фарзандидир. Отаси чиғатой султонлари, хусусан Султон Абу Саъид замонида ул подшоҳнинг даргоҳ ичкиларидан эди ва она томонидан бобоси Мир Саъид Бек Султон Хусайн Бойқаронинг бобоси Бойқаро Мирзо умаролари қаторида хизмат этарди. (Алишер) умр тонги палласида ушбу подшоҳ(Султон Хусайн) билан бир мактабда ўқиган).

Сом Мирзо Алишер ёшлик айёмини Бобур Мирзо хизматида ўтказганлиги ва қобилияти жиҳатидан подшоҳга ёқиб арзандаси сифатида танилгани ҳақида гапирар экан, унинг подшоҳнинг ўлимидан сўнг Машҳаддан кетмай тахсил билан машғул бўлганлигини таъкидлаб ўтади. Сўнг Ҳиротда юз берган тўстўполонлар оқибатида Мовароуннаҳр томонга-Самарқандга бориб, Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий мадрасасида фазл қондалари такомилли билан шуғулланганлиги ёзилади. Умумий воқеаларнинг мазмуни қуйидагича: Султон Хусайн тахтга ўтиргач, Самарқанд султонига чопар орқали мактуб юбориб, Алишерни жўнатишни сўрайди. Подшоҳ амирнинг гарчи у фақирлик

¹¹⁶ Т.Султонов. Памятники ист.литер., стр.275.

¹¹⁷ Сом Мирзо.Тухфани Сомий,167^a-вар.

касбида камолотда бўлса ҳам муносиб анжомлар билан Хурсонга юборади. Султон саройида Алишер мухрдорлик, кейинроқ девон амирлари бошлиғи сифатида фармонлар орқасига мухр урди, сал ўтиб барча ишларидан истеъфо берди. Кейинчалик Астробод волийси бўлиб, бир қанча вақт у ерда кадр топди.

Сом Мирзо Алишер Навоийнинг Астрободдан келганидан сўнг яна давлат ишларини тарк этганлигини айтиб, бу ҳол халқнинг унга бўлган эъзоз ва эҳтиромини янада кучайишига олиб келганини, шаҳзодаларнинг аксарияти унинг хизматига яқинлашиб, мулозимат қилишганини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Сом Мирзо ўз таъкирасида Навоий ижодига ҳам кенг тўхталади: "Ва дар шеърӣ туркӣ мутлақо тахаллуси эшон Навоӣ аст ва дар девони форсӣ, ки қариб ба шаш ҳазор байт бошад, тахаллусаш Фонӣ. Дигар дар риояти аҳли фазл кўшида, ба ҳамин тарбияташ ҳар як аз онҳо дар фан нодиран аср гаштанд. Мусаннифоти гарро ба номи он амири тавфиқосор навиштанд."¹¹⁸

(Туркий шеърда тахаллуси мутлақо Навоӣ бўлиб, қарийб олти минг байтдан иборат форсӣ девонида тахаллуси Фонӣдир. Фазл аҳлини тарбия қилди ва уларнинг ҳар бири ўз фанида аср яғонаси бўлдилар. Ажойиб асарларини ул амир номига атадилар.)

Сом Мирзо шоирнинг деярли барча асарларини санаб кўрсатади. Фақат "Лисон уг-тайр" "Қиссаи шайх Санъон" тарзида берилиб, "Сабъан сайёр" умуман кўрсатилмайди. Сом Мирзо амир томонидан уч юз етмиш хайрия биносини таъмир этганлиги, шундан тўксонтаси работ, қолганлари масжид, мадраса, хонақоҳлар ва кўприклардан иборат бўлган деб кўрсатиб ўтадию бироқ, уларнинг номлари устида тўхталмайди. Таъкирада шоирнинг вафоти тўққиз юзу олтинчи йил жумадил-аввал ойининг якшанба кунида содир бўлганлиги қайд этилиб, Соҳибдоронинг шоир вафотига ёзган марсиясидан уч байт келтирилади.¹¹⁹ Муаллиф фикра сўнгида шоир асарларидан, хусусан, форсӣ девонидан уч байт, "Дарёи аброр" қасидасига татаббусининг матласини ва Жомий Ҳижоз сафаридан қайта-ётганда шоирнинг унга юборган рубойисини келтиради. Туркийдаги шеърларидан эса машҳур бўлганлигидан биргина туркий муаммони келтириш билан чекланади. Сом Мирзо

¹¹⁸ Ўша асар, 169^а-вар.

¹¹⁹ Ўша асар, 170^а-вар.

Калолиддин Биноий фикрасида ҳам Амир Алишер билан боғлиқ воқеаларни қайд этади. Жумладан, ёзади: "... (Биной) рўзе рафта гуфта, ки полони Алишерий меҳоҳам ва ин суҳан ба Мир Алишер расида бо ў суи мизоҳий пайдо кард. Чунонки, дар ватани асли натавонист будан, рўй ба Ироқ овард ва дар хидмати Султон Яъқуб андак тараққий карда, китоби "Баҳрому Беҳрўз" ба номи подшоҳи мазкур гуфта ва то замони вафоти подшоҳи мазкур дар Ироқ буд. Ва баъд аз андак замоне хубби ватан ўро ба жониби Хирот кашида ва дигар бора умури номулоим аз дарди худ омада... Мавлоно қасида дар мадҳи Амир Алишер гуфта, сила, чунончй матмуи ў буд, баду нарасид. Бино алайҳи он, қасидаро ба номи Султон Аҳмад Мирзо-қавми Султон Хусайн Мирзо карда баду гузаронид. Ин маънй масмуи Мир шуд ва нисбат ба Мавлоно дар мақоми кулфат шуд. Мавлоно жиҳати талофй ин қитъаро ба хидматаш фиристод:

Духтароне, ки бакри фикри мананд,

Ҳар якеро ба шавҳаре додам.

Он, ки кобин надоду анин буд,

3-ў гирифтам, ба дигаре додам.¹²⁰

(Биной) бозорга бориб эшагига "полони Алишерий" (Алишер номли тўқим) оламан деган ва бу гап Мир Алишерга етиб бориб, улар орасида совуқчилик пайдо бўлди. У шундан ўз ватанида тура олмай, Ироққа кетди. Султон Яъқуб хизматиданшлари анча юришди... "Баҳром ва Беҳрўз" китобини ёзиб мазкур подшоҳ номига бағишлади ва подшоҳ вафотигача Ироқда қолди. Анча вақтдан сўнг ватан соғинчи уни Хиротга тортди ва яна ўз бошига бало орттирди... Мавлоно Биноий Амир Алишер номига қасида ёзиб юбордию, таманда бўлган мукофот тегмади. Шунда у қасидани ўзгартириб Султон Хусайннинг қавмидан бўлган Султон Аҳмад Мирзо номига бағишлаб юборди. Бунини эшитиб Амирнинг Мавлонога нисбатан қаҳри кўзгади. Мавлоно қасида-қасидига унга ушбу қитъани жўнатди:

Фикрим бокиралари бўлган кизларни

Ҳар бирини турмушга кузатдим.

Калин бермай, жинсий заиф бўлганлардан

тортиб олиб, бошқасига узатдим.)

Кейинги даврларда яратилган манбаларда мазкур қитъанинг бошқа вариантлари ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг бари асос-

¹²⁰ Сом Мирзо. Тухфан Сомий, 96^а-97^а-вар.

эътибори билан халқ орасида латифа сифатида машхур бўлган тўқималарнинг ёзма адабиётга олиб кирилганлигини билдиради.

Хулоса

Рисолада Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид илк маълумотлар санавий изчилликни бузмаган ҳолда қайта кўриб чиқилди. Улуғ шоир ҳақида биз билган барча маълумотлар, ёинки тасаввур борки, айнан мазмун-моҳияти билан сиз танишиб чиққан маълумотларга тақалади. Шу билан бирга, мушоҳада қилинганидек, тазкиралардаги маълумотлар жанр талаби нуктаи назаридан қисқа келтирилган бўлиб, узук-юлук, ахборот тариқасидаги қайдлардан иборат. Тарихий асарларда улуғ мутафаккир ҳаёти тафсилотлари анча батафсилроқ келтирилса-да, аммо улар ҳам султон юришлари воқеалари баёнида йўл-йўлакай зикр этилган маълумотлар бўлиб, Навоий ҳаётини изчил ёритиш масалаларида талабга жавоб бермайди. Бу табиий ҳол бўлиб, манбаларнинг жанрий хусусиятлари ва умуман, ўша давр талаблари нуктаи назаридан тўғри ва шундай ёритилиши маъмул бўлган воқеа-ҳодисалар талқини Алишер Навоий ҳаётининг биз учун анча муҳим кўринган баъзи томонларини ўз ичига қамраб ололмаган ёинки ҳозирда муҳим саналган маълумотларни ўша даврда тўлароқ зикр этишга эҳтиёж сезилмаган. Шу ерда таъкидлаш ўринлики, айнан мана шу “бўшлик”лар кейинги даврларда Алишер Навоийнинг машхурлиги ва унинг шахсиятига қизиқиш йўқолмаганлиги оқибатида турли талқинлар воситасида “тўлдирилган” ва натижада илк манбалардаги маълумотлардан, кўп ҳолатларда, анча фарқ қилувчи маълумотлар туғилган.

Навоий замонасида зикр этилган маълумотлар, кейинги даврлар талқинларидан фарқли ўлароқ, фақат маддоҳлик хусусиятларига эгадек кўринсалар-да, аммо уларнинг барчасига хос бўлган умумий услуб шунда кўринадики, маълумотларда таъриф ва далил пешма-пеш келтирилган. Бу услуб, гарчи тазкиранависликнинг асосий мезонларидан саналса ва оддиндан маъмул ҳол ҳисобланса ҳам, Навоий ҳақидаги маълумотларда ўзгача

фазилага эга эканлиги сезилади. Бу аввало, Навоий ҳақида маълумот берувчиларнинг ўзлари шоир билан шахсан таниш бўлиб, юқори даражада шоиртабъ ва шеър санъатининг нозик пардаларини илғаувчи ва шу жиҳатдан Навоий маҳоратини белгилашга қодир шахслар бўлганликлари билан боғлиқ бўлиб улар, Навоий бадиий маҳоратидаги буюклик нуқталарини аниқ мисолларда кўрсатиб ўтганлар. Масалан, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний, Кошифий, Хондамир, Давлатшоҳ ва бошқалар шу жумладандир. Шу билан бирга, Навоийнинг дунёқараши, ақидалари, фаолияти қирраларидан обдон хабардор бўлганларки, бу ҳамма жиҳатлар қисқа сатрларда ва нозик ишораларда бўлса ҳам ўз ифодасини топа олган. Бундай тасодифни, яъни мавсуф ижоди ёки ижтимоий фаолиятини кўрсатишда шароитнинг мусоидати ва буюклар рақобатининг мувофиқати уйғунлашган ҳолатни Навоий давригача ёзилган тазкира ва тарихий асарларда учратиб бўлмайди.

Буюк шоир ва мутафаккир, давлат арбоби Амир Низомиддин Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига ўз замонасидаёқ қизиқиш қатта бўлиб, бугунги кунларгача сўнмай келаётганлиги табиий ҳол. Зотан тарих бундай инсонларни кам кўрган. Жаҳон бадиият ганжинасига муносиб дурру гавҳар асарлар қўшиш билан биргаликда, бутун вужуди билан халқу холиқ ризолиги, маърифату маданият рушду ривожу, хайру саховат йўлида мислсиз жонбозлик кўрсатган бу фариштасифат Инсоннинг номи абад ул-абад эзгулик тимсоли ва адолат рамзи сифатида тиллардан тилларга, диллардан дилларга кўчиб юришига шакшубҳа йўқ. Бирок, ижтимоий тарихий тараққиёт илгариланган сари инсон тафаккури муайян воқеа-ҳодисага нисбатан турли қарашларни намоён этади. Бу қарашлар, аввало, ўзи шаклланаётган давр томонидан белгилаб берилган ғоявий-эстетик йўналишлар негизида туғилади. Тарихий шахслар талқини ана шу ғоявий-бадиий чигирикдан ўтиб келаётган мураккаб тафаккур муносабатлари мевасидир. Сўзсиз, Алишер Навоий сиймоси ҳам беш ярим асрлик муддат мобайнида турли мафкурага тобе жамиятлар, мувофиқу муҳолиф мушарриҳларнинг талқинларига дучор бўлди. Албатта, Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқинларини тарихий-тадрижий ривожланиш жараёнида ўрганиб чиқиш, уларнинг ички қонуниятлари ва яшовчанлик хусусиятларини таҳлил этиб бериш алоҳида тадқиқотни талаб этади ва бу келгусида амалга оширилиши зарур бўлган муҳим вазифадир. Қўлингиздаги рисола эса ана шу долзарб муаммога ҳал

қилиш йўлида олиб борилаётган сазй-ҳаракатнинг дастлабки, тайёргарлик босқичида бажарилган ишлар жараёнида қўлга кирган баъзи натижалар баёнига бағишланди.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I. Тарихий асарларда Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқини	
Навоий номи илк зикр этилган асар.....	5
Мирхонд, Хондамир ва Навоий.....	8
II. Тазкира ва ёдномаларда Алишер Навоий васфи	
Алишер Навоий ўзи ҳақида.....	33
Навоий нигоҳи тушган тазкиралар.....	40
Тазкираларда Навоий ёди.....	60
Хулоса.....	97

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Самарқанд бўлими томонидан нашрга тавсия этилган.

Мухаррир	А. Абдурахмонов
рассом	А. Ризаев

Босишга рухсат этилди 12.06.1996. Бичими 84 x108 $\frac{1}{32}$
Адабий гарнитура. Юқори босма. Нашр босма табағи 6,2
Жами 500 нусха. Буюртма 100. Баҳоси шартнома асосида

“Зарафшон” нашриёти, 703000. Самарқанд шаҳри, Амир Темур кўчаси, 12
СамДУ “Дўстлик” ИИФ боғида чоп этилди.